

19. ÅRGANG NR. 3 – OKTOBER 2002

Matrix

REDAKTIONELT

Kontinuitet og fornyelse er en dimension og realitet, som enhver tidsskriftredaktion vel må forholde sig til, også i handling. Det gælder både mht. hvilken »linie«, tidsskriftet har haft, for tiden har og fremtidigt gerne vil have, og det gælder også mht. hvem redaktionen består af. Inden for de sidste par år har to danske redaktører forladt redaktionen, så det har hele tiden »ligget for« igen at udvide den. Det har vi nu gjort: Susanne Harder er over sommeren indtrådt i redaktionen. Susanne Harder er uddannet psykolog og har arbejdet i psykiatrien i en længere årrække med særlig interesse for psykoterapi og psykoterapiforskning primært inden for psykoseområdet. Fra 1. februar i år ansat som adjunkt ved Universitetsklinikken på Institut for Psykologi, Københavns Universitet.

Som redaktør af Matrix lægger hun særlig vægt på at opsamle og udbrede erfaringer fra den kliniske praksis i nordisk regi. Viden og forståelse hos klinikerne er særlig vigtig at få udbredt i en tid, hvor globaliseringsprocessen skaber store forandringer og krav om ensretning i behandlingspraksis »fra oven«. Der tænkes her på de stigende krav om akkreditering, evidensbaseret behandling samt nationale og internationale fælles retningslinier for behandling. Disse tiltag er på mange måder en tiltrængt fornyelse og vil i mange tilfælde føre til øget kvalitet i behandlingen, men samtidig er der en tendens til, at det bliver svære at bevare og forny mangfoldigheden af behandlingsformer og fastholde den løbende lokale udvikling af behandlingen, der karakteriserer de gode behandlingsmiljøer.

I dansk psykoterapi er »Fællesforeningen for psykoanalytiske og analytiske psykoterapier i Danmark« en væsentlig nyskabelse inden for de seneste år. Blandt dens aktiviteter er afholdelse af en større konference hvert andet år. Den

første fandt sted i 1999 (se MATRIX 16/3), den anden løb af stablen november 2001 under temaet »Det ubevidste ? det usynlige betydningsfulde«.

Dette nummer af MATRIX indeholder en række foredrag og indlæg fra den konference, dog ikke helt som de blev præsenteret mundtligt. Dels kræver den skriftlige form en omarbejdning, og dels har flere arbejdet videre med og uddybet temaerne.

Jørgen Bech-Jessen, Lone Frølund, Jan Nielsen og John Vitger er en psykoanalytisk funderet gruppe, der jævnligt mødes for at diskutere psykoterapeutiske forløb. Gruppen har flere gange drøftet formens betydning i forhold til indholdet ved psykoterapeutisk kommunikation, især mht. formidling af ubevidst materiale. Denne interesse faldt ganske godt i tråd med konferencens tema: formen kan være en del af det usynlige betydningsfulde. Titlen på gruppens artikel er FORM versus INDHOLD.

Vibeke Vedels artikel om det ubevidste i jungiansk psykologi indeholder både en gennemgang af centrale jungianske begreber: det kollektive ubevidste, arketyper, komplekser og synkronicitet, men også en sammenligning mellem Freuds og Jungs opfattelser af det ubevidste og en sammenkobling mellem objektrelationsteori og analytisk psykologi. Artiklen er som sådan kendetegnende for en forbindelsessøgende orientering i jungiansk litteratur.

I et gruppeanalytisk perspektiv er der flere og flere forskellige former for ubevidste processer. Bente Thygesen og Søren Aagaard beskæftiger sig med det socialt ubevidste og kollektive ubevidste ud fra »klassisk« og nyere gruppeanalytisk teori og i terapeutisk praksis. Artiklens afsnit om det socialt ubevidste knytter an til en for tiden løbende debat om, hvad man, dvs. gruppeanalytikere og andre fagfolk, forstår ved det socialt ubevidste.

Leg er en bro mellem fantasi og virkelighed for både børn og voksne. Den, der ikke kan lege, ikke har »fået det lært« eller har »glemt det«, har ikke så god en

adgang til det usynlige betydningsfulde. Hvordan kan man terapeutisk »nå« børn, der er hæmmede og knap kan lege? Else M. Holmberg beskriver både leg som afgørende i normaludviklingen og som terapeutisk medium i forhold til børn med autistiske udviklingsforstyrrelser, psykotiske funktionsmåder og børn med omsorgssvigt. At det ikke altid er lige let, viser eksemplerne med al ønskelig tydelighed.

Selv om »det ubevidste« og ubevidste processer vel ikke lader sig afgrænse, endsige fastlægge i nogen sammenhæng, indebærer rammesætning og tilrettelæggelse af psykoterapi visse muligheder og begrænsninger for udfoldelse og undersøgelse af »det ubevidste«. Karen Vibeke Mortensen tager i sit debatindlæg denne problematik op vedrørende behandlingen af børn med psykiske problemer.

Oversættelser af bøger, især værker der er klassiske i betydningen evigt aktuelle, kan holde kortere eller længere tid. Jungs To skrifter om analytisk psykologi er blevet nyoversat. Ursula Kleinen, som selv har oversat og skrevet om moderne dansk litteratur, finder, at den nye oversættelse får nye aspekter i teksten frem, og at læseren i dialog med Jungs skrifter kan finde megen inspiration i den personlige og kollektive psykes landskaber.

FORM VERSUS INDHOLD

Matrix 2002; 3, s. 225-245

Jørgen Bech-Jessen, Lone Frølund, Jan Nielsen, John Vitger

Artiklen søger at belyse den tese, at væsentlige ubevidste momenter i den psykoterapeutiske interaktion til tider kommer stærkere til udtryk i formen end i indholdet af kommunikationen.

Indledningsvis diskuteres formen som udtryk for interaktionens struktur og dermed som potentiel bærer af ubevidst kommunikation ved siden af det sproglige indhold.

I andet afsnit belyses temaet via en konkret terapi karakteriseret ved et stærkt interaktionelt pres, som væsentligt aspekt både i den terapeutiske dialog og for terapeutens interesse og interventioner. Med udgangspunkt i begrebet det præreflekterede ubevidste argumenteres der i tredje afsnit for, at det sproglige indhold først får specifik personlig mening og betydning gennem sin form. Der skelnes mellem fire forskellige formaspekter. Ud fra en udviklingspsykologisk synsvinkel beskrives indholdsmæssige og formmæssige organiseringsprincipper som et figur/grund forhold i al kommunikation, og Sterns begreb vitalitetsfølelser inddrages.

I fjerde afsnit understreges via en diskussion af den dialektiske tænkningens egnethed til at opfatte og bearbejde spændingsfeltet mellem form og indhold artiklens pointe, nemlig at der ofte vil ligge et uudnyttet terapeutisk potentiale i den måde som terapeutisk materiale kommunikerer på.

Formen er mere ubevidst end indholdet

Med indhold menes det budskab, der formidles, og med form måden, dette gøres på. Ofte passer formen til indholdet, således at opmærksomheden naturligt retter sig mod det, der tales om. I nogle tilfælde synes der at være et misforhold mellem form og indhold. F.eks. således at det verbale indhold i sig selv

virker betydningsfattigt, men at en opmærksomhed mod interaktionens form er mere oplysende. I sådanne tilfælde giver det ofte mening at se interaktionens form som bærer af ubevidst kommunikation mere end indholdet. Vi har set det som et generelt princip, der kan belyse et aspekt af Middelfart-konferencens tema »Det ubevidste – det usynlige betydningsfulde«.

Princippet udtrykker vi i følgende tese: *Betydende ubevidste momenter i den terapeutiske interaktion vil til tider give sig stærkere til kende i formen for kommunikationen end i det sproglige indhold.*

Det knytter an til den erfaring, at det ikke sjældent har vist sig hensigtsmæssigt i lytteprocessen at skifte fokus fra indhold til måden, indholdet blev kommunikeret på, altså at skifte fokus fra indhold til form. Terapeuter kan være tilbøjelige til at hæfte sig ved indholdet og kun undtagelsesvis være opmærksomme på formen for klientens kommunikation, og endnu mindre være opmærksomme på formen for egen kommunikation.

Formen viser strukturen i interaktionen og strukturen i det terapeutiske rum mellem terapeut og klient. I ordet struktur ligger, at der er tale om en vis stabilitet, en vis træghed i foranderlighed. Man kan sige, at formen eller strukturen fungerer som *gentagelsens matrix*. Gentagelsen skaber mønstre. Det kan vise sig ved et særligt mønster i kommunikationen. Der kan således være et særligt mønster i måden at meddele sig på, f.eks. karakteriseret ved en særlig stemmeføring, et påfaldende tempo eller en særlig rytme. Der kan også være et særligt mønster i indholdet, på den måde at f.eks. et bestemt emne bliver ved at være tema, således at det efterhånden ikke er emnet i sig selv, der er betydningsfuldt, men det at det bliver gentaget igen og igen. Mønstreet i indholdets gentagelse kan blive mere betydningsgivende end indholdet selv. F.eks. om klienten opretholder samme emotionsløse måde at meddele sig på uge efter uge uagtet skiftende temaer, eller om klienten manifesterer livlige skift i formidlingens toneleje og emotionalitet i samklang med indholdet eller løsrevet fra det.

Kommunikationen sker både via indhold og form, og samspillet mellem disse er betydningsfuldt. Formen kan forstærke indholdet eller modsige indholdet. Klienten selv vil i reglen være meget bevidst omkring indholdet af sin meddelelsen og meget lidt om sin form. Klienten vil dermed i reglen have bedre kontrol over, hvad han/hun formidler via indholdet, end hvad han/hun formidler via formen.

Da indholdet således er mere bevidst styret end formen, kan vi her formulere det i følgende sentens knyttet til konferencens tema: *Formen er mere ubevidst end indholdet.*

Sentensen er et memento om at være mere opmærksom på form, end vi terapeuter er vant til. Vi vil gerne i kontakt med det ubevidste i klientens kommunikation. Det indholdsmæssige er lettere at tolke, og dermed er indholdet den letteste tilgang. Vi regner med, at det ubevidste sætter sig igennem via derivater i det bevidste indhold. Men ofte er det ikke gennemskueligt, vi bliver fangt i bevidst indhold uden at kunne få adgang til, at der underliggende rører sig noget andet, der er dynamisk betydningsfuldt, men ubevidst. En særlig opmærksomhed på formen øger muligheden for at komme i kontakt med ubevidst materiale.

Følgende vignet fra en supervision kan illustrere tesen:

Klienten er en mand sidst i tyverne; han er studerende og er diagnostisk vurderet som værende typisk for en narcissistisk personlighedsforstyrrelse. Klienten taler i en bestemt time om problemer i relation til nogle kammerater og til en kvinde. Han føler, at han ikke får støtte og anerkendelse nok. Han har brug for én, han kan beundre, og som beundrer ham. Han taler om, at han har haft problemer ved mødet med en anden kvinde. Han vidste ikke, hvad han skulle sige, kontakten var dårlig, det var pinligt! Og der var en anden situation, hvor han mødte en fremmed kvinde, han 'gik til den', som han siger, men følte sig afvist; han er nu bange for, at han

har været grænseoverskridende, at han gik for langt, også det er pinligt! – Terapeuten intervenerer med at sige, at klienten også her i terapien synes bange for at tage visse emner op, bange for at være grænseoverskridende. – Klienten responderer ved at sige, at ja, han er bange for at være for banal ... Han taler videre i én strøm også et stykke efter, at terapeuten har markeret timens afslutning – hun føler, at hun krænker ham ved at slutte timen.

Kommentar: Det gennemgående tema i timen er beretninger om, at klienten igen og igen møder andre mennesker, der aktiverer behovet om bekræftelse, om at få støtte, anerkendelse og beundring. Dette behov er tilsyneladende så presserende, at han har trængt sig ind på andre på en måde, der syntes at være grænseoverskridende, og da han ikke mødte den respons, han søgte, følte han sig afvist, skuffet og fyldt af skam. Terapeuten opfatter, at klienten indirekte formidler, at det samme behov er aktiveret i terapirummet, og at klienten har lyst til at trænge sig mere på, og at klienten er bange for igen at blive afvist. Denne forståelse udtrykker terapeuten som en tolkende intervention. I sin bevidste verbale respons antyder klienten svagt, at det kan der være noget om. Han er bange for at være for banal; hvilket vel må betyde, at han er bange for ikke at fremstå tilstrækkelig dygtig og kløgtig for terapeuten. Det er især i formen for sin videre ageren, at klienten viser, hvorledes han er styret af disse stærke ønsker for tilknytning til terapeuten. Klienten binder terapeuten via sin videre talestrøm, reagerer med ulyst på afslutningens realitet og forsøger at fornægte den ved at tale videre. Ubevidst udtrykker klienten fantasien om terapeutens ubegrænsede tid, at terapeuten kun er til for klienten. Som yderligere intervention kunne man tænke sig, at terapeuten først pegede på krænkelser ved annonceringen af terapiens afslutning og så tolkede klientens narcissistiske ønske om at have terapeuten helt for sig selv med fantasi om, at der ingen grænser ville være og dermed heller ikke nogen grænseoverskridelse.

Den ubevidste fantasi om terapeutens ubegrænsede væren til rådighed udtrykkes ikke i talens indhold, men i formen, ved at klienten bærer sig ad, som om

timens afslutning ikke eksisterer, en adfærd, der kan tolkes som en benægtelse af timens slutning. Det er den form, der viser mere end det, der siges; den viser de stærke infantile behov og de dertil knyttede ubevidste ønskefantasier.

I den følgende time bekræftes vores opfattelse i nogen grad af materialet i timen, idet klienten bl.a. siger: »Jeg oplever, at terapien og du betyder noget for mig; det er vigtigt, at jeg er noget særligt i dine øjne og har en speciel betydning for dig.« Behovet for den spejlende og beundrende anden manifesterer sig således også i overføringen, men i første omgang mere ved formen, måden han forholder sig på, end ved det han direkte meddeler.

Hermed udtrykker klientens ageren og interaktionelle pres, altså formen, en stærk overføringssituation, der ligger i forlængelse af timens materiale om klientens behov og frustrationer i samspil med andre mennesker ude i livet. Via formen forstærkes timens bevidste kommunikation med ubevidste beslægtede rørelser i overføringen. Man kan gå ud fra, at klientens ønsker og fantasier i overføringen er stærkere og mere forbudte og dermed også stærkere afværgede end de tilsvarende ønsker og reaktioner over for personer ude i livet.

Dermed passer det med tesen om, at 'betydende ubevidste momenter i den terapeutiske interaktion til tider vil give sig stærkere til kende i formen for kommunikationen end i det sproglige indhold.' Det bevidste indhold i timen rummer, må man formode, væsentlige ubevidste momenter. Når klienten taler om den ene og den anden situation med forskellige kvinder, er han bevidst om de rørelser, der prægede ham, men han er næppe bevidst om mønstret, hvordan det er det samme, der hele tiden gentager sig. Og han er slet ikke bevidst om, i hvilken grad samme mønster udspiller sig i overføringen.

Pointen er, at vi terapeuter har lettere ved at få fat i det ubevidste materiale, der ligger gemt i klientens sproglige meddelelse, her nogle karakteristiske mønstre i relateringen til andre, end vi har ved at få fat i, hvad klienter formidler via måden, de taler på og er på i sessionen, det vi her kalder formen. Så

der er mening i at formulere et memento for os alle om at være mere opmærksomme på formen i den terapeutiske interaktion, end vi ellers er tilbøjelige til.

At få øje på det åbenbare som er skjult af det synlige

Til belysning af vores grundtese bringes et klinisk eksempel, hvor et tankevækkende *form-mønster* hurtigt gjorde sig gældende i den terapeutiske interaktion. Hvordan skulle det forstås, at rummet ofte var mere præget af form end af ordenes betydning og indhold?

Eksempel:

Klienten er en 32-årig kvinde (K), der søger terapi pga. angst. K fremtræder som en høj, køn kvinde, velklædt til det smarte og iøjnefaldende. Hun fylder hurtigt rummet ud med såvel sin fremtoning som sine ord. Hun er veltalende, gestikulerende, bruger mange ord og vendinger om sin tilstand og sine problemer. Tidligt i forløbet fornemmedes en stærk appel om opmærksomhed, hjælp og sympati. Materialet fremførtes stærkt emotionelt ladet. Relativt små hændelser og tildragelser oplevedes stærkt truende, omgivelserne ofte som uforstående og ude af stand til at kunne hjælpe og støtte hende. Den terapeutiske interaktion blev hurtigt præget af dette, og der blev lagt et pres på terapeuten om at forstå, hjælpe og forklare. Materialet var fra forløbets start meget omfangsrigt, og det blev præsenteret i en monologagtig form, hvor terapeuten kunne få en oplevelse af at blive neutraliseret af K. Samtidig var hun meget opmærksom på terapeuten, hvor han f.eks. kiggede hen i rummet. Hun kunne afbryde de kommentarer, terapeuten fremkom med, eller reagere med ængstelse eller bekymring på dem. Interaktionen kunne opfattes som både intens og indsnævret; terapeuten skulle yde hjælp og give forståelse, og samtidig opfattedes hans kommentarer og indlæg som farlige og til tider uønskede.

Momenter fra en time med K vil blive fremført for at påpege formens fylde i terapien og for at belyse, at en øget opmærksomhed på formen er vigtig for at skabe kontakt til mere ubevidste momenter: K fortæller i denne time, at hun igen har følt uro og ængstelse dagen før. Dette har gjort hende både fortvivlet og vred, og hun siger, at hun ikke kan holde ud at have det sådan, men ikke ved, hvordan hun skal få det væk. Hun fortæller herefter længe om en veninde, hun er vred på, og som hun havde planlagt netop at markere sig over for. Hun føler, at veninden tromlede hende og ikke forstod hende. K føler sig afmægtig og bebrejder sig selv manglende handleevne, føler sig svag og ude af stand til at gøre noget rigtigt. K taler længe og hektisk og med et noget forbitret tonefald. Intensiteten er mærkbar og genkendelig. Indholdssiden vedrørende veninden er også genkendeligt, idet K ofte har beskrevet, hvor håbløst hun har følt forholdet til andre var; at omverdenen var uforstående, og hun selv ude af stand til at gøre noget. Det er terapeutens fornemmelse, at K med sin genkendelige form, sit genkendelige pres forlægger en håbløshed og afmagt i terapeuten, drager ham ind i opgiveness og samtidig forsøger at presse terapeuten til at føle, handle og reagere på en bestemt måde. Da terapeuten skønner, der er mulighed i dialogen for at kommentere, formidler han sin oplevelse af, at hun giver udtryk for en indre følelse af håbløshed og afmægtighed og vil have svar af ham for at mindske denne følelse. K reagerer med at blive lidt urolig og siger, at det bryder hun sig ikke om at høre. Hun fortsætter herefter med at fortælle, hvor svært det er; at hun må lære at handle bedre, sige noget bedre fra over for veninden – og over for kæresten, for han giver hende aldrig medhold. Hun har brug for råd og støtte for at kunne finde ud af det, og det mener hun i øvrigt heller ikke, der kan være noget forkert i. Det genkendelige pres og krav i formen gør sig atter gældende. Terapeuten bemærker, at hun vil have råd og vejledning af ham, hun føler sig rådvild og orienteringsløs, når hun ikke får det og oplever så, at han hindrer hende i at kunne handle. K responderer ikke med det samme, men forekommer mindre urolig. Efter en kort pause siger hun, at hun kan se, hvordan hun selv kan være med til at gøre det svært.

Kommentar: Det er vores antagelse, at det interaktionelle pres, som er så karakteristisk for K, er et formelement, og at der er en vigtig pointe i at blive bevidst om det, når man, dvs. klient og terapeut, sidder i det. I timen med K indikerer formen noget vigtigt om hendes ageren i forhold til den anden. Hendes stærke og insisterende pres holder terapeuten fast i en bestemt position, som skærmer hende imod kontakt med mere sårbare sider i hende selv. Man kan sige, at formen såvel tilslører som afslører det ukendte, som må holdes på afstand. Retrospektivt kan iagttages, at terapeuten, i de tilfælde, hvor han gik ind i en dialog ud fra ordenes indholdsside, ofte løb en risiko for at blive deltager i en subtil iscenesættelse sammen med K med fare for, at et mere ukendt tema, der burde belyses, blev levet ud i formen og dermed forblev ubevidst. Dette understreger vigtigheden af at være opmærksom på, hvordan klienten bruger terapeuten. Indholdssiden i form af ord kan ikke stå alene i dialogen, idet forståelsen af formen og overføringen også kommer via en forståelse af, hvordan klienten reagerer på terapeuten, hvordan klienten forsøger at trække terapeuten ind i sine defensive systemer og ubevidst forsøger at udagere med terapeuten via formen.

Forløbet med K har ofte været præget af et formkarakteristisk pres om at indfri noget. Terapeuten har da fokuseret på at forstå, hvad han er blevet spurgt om, når K har spurgt til, hvorfor hun har handlet eller reageret, som hun har i en given situation. Parallelt med at K da har tildelt terapeuten en form for almagt, har hun søgt at få svar, forklaringer og forsikring. Betty Joseph (1) beskriver oplevelsen af, at man kan sidde i dialog med klienten om en klient. Der er tale om et 'pseudo-samarbejde', som tjener det formål at holde terapeuten borte fra de virkelige ukendte og mere trængende infantile dele af selvet. Hun vurderer, at i de forløb, der kan virke repetitive og uendelige, må terapeuten undersøge, om hun/han ikke trækkes ind i en 'collusion' med den pseudo-samarbejdende del af klienten. Hun mener, at man kan tale om en spaltning i personligheden, så en del af jeg'et holdes på afstand af terapeuten og det analytiske arbejde. Der er således tale om, at den pseudo-samarbejdende del af klienten forhindrer den virkelig trængende del i at få kontakt med terapeuten.

K's ihærdige forsøg på at få svar og forklaringer kan således forstås som et forsøg på at holde terapeuten væk fra kontakt med noget nyt og ukendt og derfor også fra kontakt med den del, der har reelt behov for forståelse. K's ønsker om svar og forsikringer er indimellem blevet båret frem med en intensitet og appel, der har virket meget kraftig. Når terapeuten har kommenteret og tolket ensidigt på ordenes indholdsside, har dette ikke banet vejen for en videre forståelse. Terapeuten er da gået uden om intensiteten i formen og har savnet ord og kommentarer for denne intensitet.

I forløbet med K er der derfor en væsentlig pointe i at lade presset træde frem som et meget vigtigt aspekt ved interaktionen. Det centrale er at forstå, hvad der gemmer sig i relateringsformen og belægge dette med ord. Man kunne kalde det *formmæssig lytten*, hvilket fordrer opmærksomhed på flere niveauer. Spørgsmålet bliver så, hvornår materialet er tilstrækkeligt og tilgængeligt for klienten. I K's forløb er der eksempler på, hvad man kunne kalde for forhastede interventioner og kommentarer til relateringsformen, som da også virkede forstyrrende ind på processen og dialogen. På paradoksalt vis har terapeuten, i forsøget på at være opmærksom på netop formen frem for indholdet, måske afværget presset ved en for hurtig udlægning.

Presset eller relateringsformen rummer som anført en mere ubevidst indholdsside, som er det centrale. Det indebærer, udtrykt i mere tekniske termer, at terapeuten dels må gøre sig klart, hvor, hvordan og hvorfor klienten gør brug af projektive mekanismer, og dels – og ikke mindst – rumme disse. At give efter for presset vil hindre en bevægelse hen imod kontakt med K's mere ukendte sider. Ved at blive mere opmærksom på formen vil terapeuten i højere grad undgå det, Betty Joseph (1) advarer imod, nemlig at blive trukket ind i en collusion med den pseudo-samarbejdende del, og i stedet for få kontakt med den del, der »needs the experience of being understood, as opposed to *getting* understanding«, som hun rammende udtrykker det.

Hvad forstås ved 'kommunikationens form', og hvori består formens kommunikative aspekter?

Det psykoanalytiske strukturbegreb er i dag ikke længere begrænset til Freuds strukturelle triade, men repræsenterer et aspekt ved al adfærd, nemlig 'det organisatoriske aspekt' (2). For at kunne forstå omverdenen og sig selv har mennesket brug for at organisere eller strukturere såvel indefra som udefra kommende sanseindtryk. Mennesket har brug for at skabe orden i kaos, eller man kunne sige, det har brug for at skabe mening. Menneskets måde at organisere sanseindtryk på udgør psykiske strukturer. Udviklingen af disse sker i en relation, som i sig selv kommer til at danne omdrejningspunkt for denne udvikling. Det er dette komplekse samspil mellem psykisk struktur og relation, som danner grundlag for formens kommunikative aspekter.

Psykisk struktur eller form er den måde, et psykisk indhold er organiseret på i bestemte 'invariante', dvs. relativt konstante mønstre. Personlighedsstruktur kan hermed defineres som summen af de systemer af organiserende principper, såkaldte kognitive-affektive skemaer, som former og organiserer en persons opfattelse af verden og dets adfærd i bestemte mønstre. Psykisk struktur viser sig således i måden, et psykisk indhold udtrykker sig på.

En persons oplevelser og erfaringer formes af hans psykiske strukturer, uden at selve organiseringsprocesserne bliver genstand for opmærksomhed og refleksion. Disse processer foregår ubevidst. Stolorow og Atwood (3) har givet dem betegnelsen *det præreflekterede ubevidste* til forskel fra begreber som *det dynamiske ubevidste* og *det ubekræftede ubevidste*.

Det dynamiske ubevidste er resultatet af en forsvarsaktivitet, hvor psykisk materiale holdes borte fra bevidstheden som følge af dets forbindelse til psykisk konflikt, som medfører angst. Overvældende angst kan true personens integritet, idet evnen til at organisere oplevelser hermed trues. Psykisk forsvar kan således i sig selv ses som en måde at organisere psykisk indhold på.

Det ubekræftede ubevidste repræsenterer meget tidlige relationelle erfaringer, som er forblevet på et ikke-symbolsk eller ikke-repræsentationelt niveau som følge af omsorgsgiverens manglende spejling eller følelsesmæssige afstemning med spædbarnet. Der er tale om en form for eksistentiel viden om relationen, dvs. en viden om processer, som organiserer personens måde at relatere sig på. Denne ikke-erkendte og dermed ikke-bevidste viden, eller med Bollas' (4) udtryk 'the unthought known', kan ikke artikuleres i ord, men vil vise sig nonverbalt.

Ovenstående to kategorier af ubevidst materiale udgør to vidt forskellige organiserende principper, som begge vil vise sig i formen for kommunikationen, dvs. i måden, der kommunikeres på.

Inden for traditionel psykoanalyse har målet med terapi været strukturændring i form af en ændring af balancen mellem overjeg, jeg og det gennem at gøre det ubevidste bevidst. Med nutidens bredere strukturbegreb fokuserer man i højere grad på det præreflekterede ubevidste, altså på personens forskellige måder at organisere psykisk indhold på. Hermed kan man sige, at psykoterapi også har til hensigt at skabe en formændring, hvor der er tale om uhensigtsmæssige måder at organisere og strukturere på, gennem at blive sig formen mere bevidst.

En stor del af psykoanalytisk orienteret psykoterapi kan bestå i at hjælpe klienten til at opdage, afgrænse og bevidstgøre nogle af sine organiserende principper. Klienten er muligt ikke bevidst om sin egen rolle som konstituerende og skabende subjekt i udformningen af sin personlige realitet. De oplevelsesmønstre og den tematisering af hændelser, som er særegen for hans indre verden, opfattes måske snarere som egenskaber ved verden, end som resultater af hans egen måde at organisere oplevelser på. Det er gennem øget selvrefleksion, at klienten bliver klar over sin egen subjektive konstituering af verden (5).

En persons subjektive bevidsthed kan aldrig erkendes direkte af andre, ligesom personen aldrig direkte kan erkende, hvordan han selv fremtræder for andre. Der vil altid være noget skjult for begge parter. Personen kan til en vis grad fortælle om sig selv og sin personlige realitet, men det er måden, hvorpå personen udtrykker sig og fremtræder, dvs. den personlige stil eller form, som tilfører det sproglige indhold en personlig dimension. Med andre ord, det sproglige indhold får først specifik personlig mening og betydning gennem sin form.

Almindeligvis registreres formen løbende, men på et mere ubevidst niveau end det sproglige indhold. Man kan sige, at i dagligdags kommunikation danner indholdet som regel figur med formen som baggrund. I den terapeutiske kommunikation, hvor det er klientens psykiske realitet, som er i fokus, får formen en anden vægtning. Som terapeuter træner vi vores evne til at registrere denne dimension, hvor vanskeligheden imidlertid ligger i at blive mere bevidste om, hvordan vi bruger og udnytter formen i såvel det diagnostiske som det terapeutiske arbejde.

Formens kommunikative aspekter indeholder såvel kognitive som affektive elementer og kan inddrages i følgende fire aspekter:

- 1) *Den sproglige form* såsom syntaks og ordvalg. Dette formelement er klinikerne f.eks. især opmærksomme på omkring afdækning af formelle tankeforstyrrelser.
- 2) *Fortællingens/narrationens form* omhandler opbygningen af historien med en begyndelse, en handling og en afslutning. Er der f.eks. tale om en forståelig helhed, et forløb eller om brudstykker og fragmenter? Er der en ny historie for hver session, eller er det det samme tema med variationer time efter time?
- 3) *Ytringsform* såsom stemmeføring, tonefald, rytme, hastighed. Er det hektisk forjaget med lys, høj stemmeføring f.eks. eller monotont og drævende?
- 4) *Kropssprogets form* såsom mimik, blik, kropsholdning og gestikulation.

Disse fire formaspekter danner tilsammen et mønster, hvor de hver især kan bekræfte hinanden eller være indbyrdes modstridende, ligesom det samlede mønster kan bekræfte eller modsige indholdet. Det siger noget om, hvor komplekse sammenhænge kan være.

Klinikere er måske mest trænedede i at gøre sig disse fire kommunikative aspekter bevidste i den diagnostiske samtale (6), hvor man kan bevare distancen til materialet ved at have en vurderende funktion, hvorimod det er langt vanskeligere i det terapeutiske forløb, hvor man må lade sig indfange af materialet på en anden måde og blive en del af relationsformen. Terapeuten må kunne forholde sig til forholdet indhold/form som til et figur/grund forhold, der kan kipe frem og tilbage. Det er måske det, der ligger i udtrykkene 'fritflydende opmærksomhed' eller 'at lytte med det tredje øre': at man både lytter til form og indhold.

Killingmo (7) nævner affekt som det overordnede perspektiv for lytning, idet det er gennem den affektive stimulation og medleven, den subjektive oplevelse får specifik mening. Der er tale om en global oplevelse, som indbefatter de affektive formaspekter, og som hovedsageligt opfattes på et ubevidst niveau af terapeuten. Vurdering af den affektive kvalitet af relationen og klientens fremtrædende følelsestilstand refererer til form, dvs. 'hvordan ting sker' og ikke til indhold, 'hvad der sker', dvs. forestillinger og fantasier.

Psykisk materiale lagres på bestemte måder i hukommelsen. Ordene og de fire formaspekter repræsenterer to forskellige måder eller principper at organisere eller lagre oplevelser og hændelser på; dels *en eksplicit semantisk eller repræsentational hukommelse* i form af sproglige symboler og dels *en implicit processuel hukommelse* i form af eksistentiel relationel viden om, 'hvordan det er at være med en anden', refererende til noget funktionelt, jævnfør at psykiske strukturer udvikles i en relation (8). Det, som bevidst artikuleres, dvs. det sproglige indhold, udgør kun en mindre del af kommunikationen som helhed, hvor måden, tingene fortælles på, ligger som en affektiv understrøm, der giver det konkrete ord subjektiv betydning og mening (9). Sagt på en anden måde

formidles ord (det kognitive aspekt) altid i en følelsesmæssig kontekst (det affektive aspekt).

Udviklingspsykologisk bygger de to forskellige hukommelses- eller organiseringsprincipper oprindeligt på to samtidige former for interpersonel oplevelse (10). Med sprogudviklingen sker der imidlertid en opsplitning af helheden eller samtidigheden i den interpersonelle oplevelse; dels i oplevelsen, som den repræsenteres sprogligt i det talte ord, svarende til den semantiske hukommelse, dels i oplevelsen, som den leves her og nu, dvs. i den umiddelbare oplevelse af at være i processen, 'at være med en anden', svarende til den implicitte processuelle hukommelse.

Sproget frembringer en form for rum imellem den interpersonelle oplevelse, som den repræsenteres, og som den leves. Hermed opnås en helt ny dimension i måden at relatere sig på. Sproget giver mulighed for sammen med en anden at finde frem til en fælles symbolsk forståelse, hvilket åbner op for at forstå sig selv og relationen på et abstrakt og bevidst kommunikerbart niveau. Stern (10) har imidlertid omtalt sproget som et tveægget sværd, idet den processuelle oplevelse med sprogudviklingen træder i baggrunden og forbliver på et mere ubevidst niveau. Som følge af opsplitningen af oplevelsen, som den repræsenteres, og som den leves, sker der en forenkling af den sproglige formidling af oplevelsen som helhed. I det bevidste sproglige indhold går der nogle nuancer tabt omkring den processuelle oplevelse, som til gengæld bevarer og udtrykkes ubevidst i formen for personens kommunikation.

Megen psykoterapi beskæftiger sig med den sproglige formidling af indre følelsetilstande gennem fortællingen. Følelser er imidlertid vanskelige at sætte på ord og kommunikere. En af grundene hertil er, at følelser drejer sig om gradueringer, hvor meget og hvor lidt, mens ord passer til klasser og kategorier, enten/eller. Som sagt er det netop via formen og den affektive stimulation og medleven, at vi opfanger den følelsesmæssige kontekst for det sproglige indhold. Stern (10) har beskrevet dette fænomen med sit begreb *vitalitetsfølelser*,

som i modsætning til *kategorialfølelser* såsom vrede, sorg og glæde, er de følelser, der fremkaldes ved ændringer i de indre spændingstilstande, og som er iboende al adfærd.

Vitalitetsfølelser udtrykker oplevelsen, som den leves, mens ord udtrykker oplevelsen, som den repræsenteres. Vitalitetsfølelser er til stede både med og uden kategorialfølelser og ligger som en konstant understrøm i personens kommunikative form. De opleves såvel indefra som udefra i forbindelse med andres adfærd og er grundlæggende for følelsesmæssig udveksling. De gør det muligt 'at være med' en anden person i betydningen at dele eller deltage i den andens indre oplevelser og udgør det nødvendige fundament for, at en fælles symbolsk forståelse kan udvikle sig.

Hermed er det ikke klientens kommunikationsform alene, som udgør adgangen til det ubevidste, men i lige så høj grad de fornemmelser og følelsesmæssige indtryk, som klientens form vækker hos terapeuten, udtrykt via forskellige vitalitetsfølelser. Disse viser sig vedvarende på et ikke-sprogligt niveau i forskellige følelsesmæssige former for spænding eller mangel på samme, det der kaldes *tensionen* i den terapeutiske relation. En del af kommunikationen foregår således konstant på et ubevidst plan i helheden af klientens og terapeuten's vitalitetsfølelser, dvs. i det affektive felt i relationen. Der er tale om en intuitiv og empatisk proces, som forløber automatisk, uden man tænker over det. Ved i højere grad at fokusere på form frem for indhold kan terapeuten blive mere bevidst om sine egne intuitioner og derigennem opfange noget, som ikke findes i det bevidste og konkrete indhold, og herved tilføre indholdet noget nyt.

Dialektikken mellem form og indhold

Vi terapeuter er vant til at tænke ud fra et dialektisk perspektiv, når vi arbejder psykoterapeutisk. Den primære begrundelse herfor er, at vi opfatter psykisk materiale som mangelaget og flertydigt. Terapeuten både lytter til det manifes-

te og til det latente indhold, til det bevidste og ubevidste indhold, hvilket kan sammenfattes i sætningen: Terapeuten er loyal over for det, der er, men sigter mod det, der ikke er.

Psykoanalytisk tænkning indeholder en række elementære psykologiske dobbeltheder, tilsyneladende modsætninger, der synes at udgøre grundlaget for overhovedet at kunne operere terapeutisk. Det er en af terapeutens centrale vilkår at opretholde og bearbejde sådanne modsætninger, da det er inden for dette spændingsfelt klientens selvundersøgelse finder sted. Det er vores opfattelse, at det netop er spændingen mellem viden og ikke-viden, der holder den terapeutiske proces i gang og – som Freud har formuleret det – i princippet gør analysen uendelig (11).

Den flerlagede tænkning, lytten og talen skal fremhæves som en karakteristisk egenskab ved terapeutens arbejdsfunktioner. Spørgsmålet om én eller flere hypoteser i det terapeutiske arbejde er dermed af vital betydning. Så snart vi har med flere hypoteser at gøre, introduceres tvivlen, men også potentialet for tænkning. Terapeuten må være i stand til at dele sin refleksion op i flere konkurrerende hypoteser. Derved kan hun/han bedre holde sig i kontakt med det materiale, klienten bringer, og som i princippet altid rummer et ikke-forstået lag.

Det dialektiske princip kan ubesværet overføres på tematikken for denne artikel – *form versus indhold* i terapeutisk materiale. Netop over for et sådan dobbeltperspektiv er den dialektiske tænkning velegnet med sin karakteristiske vekslende mellem del og helhed – mellem figur og grund (12). Erfaringen viser, at terapeuter for det meste fokuserer på de indholdsmæssige elementer i den psykotераapeutiske kommunikation, hvorimod de formmæssige kvaliteter ofte lades i baggrunden. Dette problematiserer vi her ud fra udgangshypotesen, *at formen kan rumme betydende ubevidste elementer, der ikke udtrykkes indholdsmæssigt.*

Terapeuter vil almindeligvis føle sig på sikker grund, når de lytter indholdsmæssigt, idet de her kan anvende den velkendte associationsteknik, der er knyttet til den fritsvævende opmærksomhed (13, 14, 15). Så meget desto mindre er terapeuter fortrolige med at lytte formmæssigt. Det er vanskeligere at opfange og fastholde formen end de indholdsmæssige tematiseringer. Det indholdsfokuserede lytteperspektiv er sprogligt struktureret, altså en kommunikationsform, der er underlagt viljens, logikkens og dermed de mere bevidste dele af personlighedens domæne. Man kan dermed sige, at den indholdsmæssige lytning opfanger mere modne, udviklede og bevidste aspekter af den terapeutiske relation, hvorved der efterlades en *rest*, som risikerer at gå tabt i den terapeutiske arbejdsproces, hvilket vignetterne netop demonstrerer.

At lytte til formen kræver en anden slags sensitivitet hos terapeuten. Først og fremmest er den formmæssige lytning ikke-sproglig og i høj grad betinget af kroppens udtryksformer. De formmæssige elementer kan f.eks. give sig til kende via gestik, stemmeføring, pauser og tempo, mimik, spændingsniveau, siddepositioner, øjenkontakt, talepres og påklædning, entre og udgang. Disse eksempler understreger, at kroppens non-verbale kommunikation indgår som fremtrædende og strukturerende elementer i formgivningsprocessen af det terapeutiske materiale. Formen kan betragtes som et *reservoir* for det ubevidste.

Formen synes at være mere åben og tilgængelig for ubevidst materiale, idet den rummer en plastisk og flertydig symbolik *a la* primærprocestænkning. Formen bliver dermed tilgængelig for *latent* betydning, idet betydning kan ligge *indfoldet* i formen. Den formmæssige præsentation kan dermed gøres tilgængelig for terapeutisk bearbejdning i forsøg på at indkredse og formulere de meningsbærende motiver, der ikke lader sig udtrykke via indholdsmæssige kanaler.

Man kan sige, at form og indhold repræsenterer to forskellige kanaler for kommunikation af psykisk materiale. Der kan således sendes mange forskellige budskaber på disse to kanaler, og det er muligt at modstille budskaber, hvor-

ved ambivalens og konflikt kan udtrykkes. Med tilstedeværelsen af to kanaler uddybes, nuanceres og kompliceres de kommunikative muligheder i det terapeutiske felt, idet de ubevidste motiver, ønsker og forestillinger kan forstærkes, sløres eller skjules via *formgivningen*. Formgivningen af det terapeutiske materiale kan dermed opfattes som ladet med ubevidst mening, og formen kan dermed siges at have en funktion – *formen er funktionel*.

Såvel den form- som indholdsmæssige lytning stiller krav til terapeutens sensitivitet og ressourcer. Den velkendte indholdsmæssige lytteproces er i sin natur sproglig og analytisk, idet de meningsbærende strukturer forsøges afdækket ud fra et semantisk perspektiv. Her er der typisk tale om *hermeneutiske* erkendelseskvaliteter, hvor analyse og fortolkning er fremherskende. Denne type erkendelse er i sagens natur mere omstændelig og spontan – baseret på *eftertanken* – og kategoriel af natur.

Heroverfor står den formmæssige lytteproces, der synes at have en mere sanselig-spontan kvalitet, idet den i langt højere grad er knyttet til de sensoriske stimuli. Den formmæssige lytteproces har fænomenologiske elementer, hvor fremtrædelsesformerne i sig selv kan betragtes som meningsbærende. Den er intuitiv og på gestaltagtig vis orienteret mod helheder.

I teoretisk perspektiv kan man sige, at de formmæssige kvaliteter ikke på samme måde som de indholdsmæssige står under sprogets herredømme med de heraf følgende potentialer og begrænsninger, jævnfør Sterns hypotese om sproget som et tveægget sværd (se side 238). På den anden side åbner de for at fortælle *kroppens*, *barndommens* og *objektrelationernes historie* på en mere direkte måde, men *uden at tale om det* – i bogstavelig forstand. Formen bliver dermed en fortælling *uden* ord, og terapien kan ses som et arbejde med at finde ord til de formmæssige udtryk.

Terapeutisk arbejde baseres næsten aldrig på objektiv viden og sjældent på sikker viden. Langt oftere er terapeuter – sammen med klienter – kastet ud i et

felt og en arbejdsproces, der placerer sig på grænsen mellem viden og ikke-viden, mellem det kendte og det ukendte. Det er dette sted og denne placering af det terapeutiske par, som forsøges indfanget med betegnelsen *det tentative princip* (12). Det tentative princip afspejler den terapeutiske erkendelsesproces' dobbeltsidige karakter i grænselandet mellem sprog og handling, mellem latent og manifest, mellem fortid og fremtid – mellem *form* og *indhold*.

Denne dobbeltplacering er af principiel betydning for terapeutens arbejdsbetingelser. Heraf følger nemlig, at terapeuten som oftest må basere en stor del af det terapeutiske arbejde på *hypoteser*. Det medfører bl.a., at man lader sine ideer og tanker være åbne for det uventede, det der er på den anden side – eller med en formulering, der lægger sig op af konferencens tema – *det usynlige betydningsfulde*.

Terapeuten må med andre ord både operere på baggrund af sine tentative hypoteser og på samme tid være åben for det endnu ikke levede, det endnu ikke skabte – for det ubevidste. Denne arbejdsposition kan formuleres i følgende paradoks: terapeuten må vente det uventede.

Det er ind i dette lytteperspektiv, at temaer som *form* og *indhold* indskrives sig. Ved at have den anden side, det uventede, i det dialektiske spændingsfelt for øje – og for øre – fristes man til at sige – forbedres lytteperspektivet og dermed de terapeutiske manøvreringsmuligheder.

Afrunding

Med vores artikel har vi villet gøre opmærksom på betydningen af formen for den terapeutiske kommunikation ved siden af indholdet. Udgangspunktet har været den tese, at betydende ubevidste momenter ofte formidles via det terapeutiske samspils form. Opmærksomheden på det kan supplere det verbale budskab og både forstærke eller modsige det. Vi har forsøgt at belyse dette

ved kliniske vignetter, ved en nærmere undersøgelse af formens karakteristik og ved en diskussion af den dialektiske tænknings egnethed til at opfatte og bearbejde spændingsfeltet mellem form og indhold.

Denne pointe om at være opmærksom på formen, når vi arbejder terapeutisk, er et memento til os alle, idet formen er mere ubevidst end indholdet. Formen er – om end ikke kongevejen – så dog én vej til det *usynlige betydningsfulde*.

Referencer

1. Joseph, B. (1988): The patient who is difficult to reach. I: B. Spillius (ed.): *Melanie Klein Today, volume 2*. London, Routledge,.
2. Killingmo, B. (1997): *Rorschachmetode og psykoterapi*. Oslo, Universitetsforlaget.
3. Stolorow, R. D. & Atwood, G. E. (1984): Psychoanalytic Phenomenology: Toward a Science of Human Experience. *Psychoanalytic Inquiry*, 4, (1): 87-105.
4. Bollas, C. (1987): *The shadow of the object*. London, Free Association Books.
5. Karterud, S. & Monsen, J. T. (2000): *Selvpsykologi*. København, Hans Reitzels Forlag.
6. Theilgaard, A. (1992): Samtalen psykologisk set. In: L. Østergaard (ed.) *Undersøgelsesmetoder i klinisk psykologi*. København, Munksgaard.
7. Killingmo, B. (1999): A Psychoanalytic Listening-perspective in a Time of Pluralism. *Scand. Psychoanal. Rev.*, 22:151-171.
8. Lyons-Ruth, K. (1998): Implicit relational knowing: Its role in development and psychoanalytic treatment. *Infant Mental Health Journal*, 19 (3): 282-289.

- 9-. Pally, R. (1998): Emotional Processing: The mind-body Connection. *Int. J. Psycho-Anal.*, 79: 349-362.
10. Stern, D. (1993): *Barnets interpersonelle univers*. København, Hans Reitzels Forlag.
11. Freud, S. (1937c): Den endelige og uendelige analyse. In: O. Andkjær Olsen & S. Køppe (eds.): *Afhandlinger om behandlingsteknik*. København, Hans Reitzels Forlag 1992.
12. Frølund, L. & Nielsen, J. (1997): Om tilegnelsen af den psykoanalytiske tænke måde set fra den lærendes perspektiv. I: S. Lunn & J. Gammelgaard (eds.): *Psykoanalytisk kultur – et rum for refleksion*. København, Dansk Psykologisk Forlag.
13. Freud, S. (1912e): Råd til lægen ved en psykoanalytiske behandling. In: O. Andkjær Olsen & S. Køppe (eds.): *Afhandlinger om behandlingsteknik*. København, Hans Reitzels Forlag 1992.
14. Freud, S. (1913c): Om indledningen af behandlingen. In: O. Andkjær Olsen & S. Køppe (eds.): *Afhandlinger om behandlingsteknik*. København, Hans Reitzels Forlag 1992.
15. Nielsen, J. (2001): Terapeutisk bæreevne. *Matrix*, 18, (4): 315-328.

DET UBEVIDSTE I JUNGIANSK PSYKOLOGI

Matrix 2002; 3, s. 247-262

Vibeke Vedel

Den del af det ubevidste, som Jung har kaldt det kollektive ubevidste, omtales, ligesom der gøres rede for de jungianske begreber arketype og kompleks. Disse begreber sættes i forbindelse med objektrelationsteorien og tilknytningsteorien. Der gives et eksempel på den arketyriske dynamik i terapi fra forfatterens praksis. Synkronicitetsfænomener beskrives både i teori og praksis. Det ubevidstes rolle i den terapeutiske relation bliver diskuteret. Desuden skildres Jungs syn på det ubevidstes kreative og helbredende aspekt.

Indledning

Denne artikel omhandler den del af det ubevidste, som Jung har været den eneste dybdepsykolog, der har beskæftiget sig med explicit, nemlig det kollektive ubevidste. Mange andre har dog berørt dette begreb implicit. Artiklen beskriver, hvad Jung og jungianere mener med dette begreb og sammenligner det med andre psykologers begreber, som mere eller mindre direkte har med samme fænomen at gøre. Desuden omtales den terapeutiske gevinst, det giver at inkludere dette område af psyken i forståelsen af menneskelige problemer og adfærd.

Jungs personlighedsmodel

Ifølge Jungs personlighedsmodel er *jeg'et* centrum i bevidstheden, som repræsenterer alt det, vi husker og ved om os selv. Dernæst er der den del af personligheden, som kaldes *det personlige ubevidste*, dette svarer nogenlunde til det, Freud i sin tid forstod ved det ubevidste i det hele taget (det'et, das Es),

nemlig alt det, vi har glemt eller fortrængt, evt fordi det var uforeneligt med den bevidste indstilling. Dette område vil – i teorien – kunne bevidstgøres ved f.eks. analytisk/terapeutisk arbejde. Derudover er der den del, som Jung kaldte det *kollektive ubevidste* eller det *objektive psykiske*, som han gik over til at kalde det i de senere år. Det skal forstås som et fælles menneskeligt lag i psyken, som måske er opstået i løbet af menneskets evolution som arts væsen, altså et »urlag«, der skulle være fælles for menneskeracen som sådan. Den objektive psyke indeholder nogle strukturer, som Jung har kaldt *arketyper*, dvs. et alment, latent, dynamisk og uanskueligt reaktionsberedskab med arkaiske træk. Disse strukturer er indholdet i den objektive psyke. De er psykens organer, kan man sige. De har at gøre med fællesmenneskelige betingelser. De er adfærdformer i bred forstand. Ud over jeg'et, bevidstheden, det personlige ubevidste og det kollektive ubevidste (den objektive psyke) findes der i Jungs teori endnu en instans, som kaldes *Selvet*. Når det skrives med stort S, som en del jungianere stadig vælger at gøre, er det for at skelne dette begreb fra selvet i andre betydninger, hvor det snarere kan forstås som en persons selvopfattelse – dog ikke hos Kohut, hvis selv-begreb nærmer sig Jungs (1).

I Jungs betydning er Selvet en uanskelig størrelse, det skal forstås som centrum for den totale psyke (både bevidstheden og det ubevidste), mens jeg'et blot fungerer som bevidsthedens centrum. Selvet opleves ofte i projektion som noget »guddommeligt« eller stærkt meningsgivende, men kan også opleves som en følelse af personlighedens enhed og helhed. I løbet af den proces, Jung kaldte *individuationsprocessen*, som godt kan sammenlignes med en modningsproces, akcentueres Selvets betydning på bekostning af jeg'ets eneråden i bevidstheden. Der sker i løbet af modningsprocessen et skift fra at satse entydigt på jeg'ets formåen, henimod en større opmærksomhed mod Selvet, og det vil mere konkret sige, at være opmærksom, lyttende og modtagende over for det ubevidste på en bevidst og kritisk måde.

Det meget jeg-betonede menneske vil lettere kunne blive domineret af det ubevidste, mens et menneske med bedre kontakt til Selvet har større chance for, at et samarbejde – en dialog med det ubevidste kan komme i stand. Også i Jungs psykologi er det imidlertid jeg'et, der primært skal satses på. Det kunne

måske lyde, som om jeg'et skulle detroniseres, men det er ikke det, der menes. Jeg'et skal have en lyttende og accepterende holdning til Selvet. Uden jeg ingen bevidsthed, og dermed heller intet liv i den betydning, vi forstår det, nemlig: at kunne være her i verden med sig selv og andre.

Den arketypiske struktur

Det kollektive ubevidste eller den objektive psyke skal forstås som en fællesmenneskelig pulje, hvor gentagne menneskelige handlinger eller forestillinger har aflejret sig. I Jungs teori er det også fra dette lag i psyken, at f.eks. myter og eventyr udspringer. Dermed kommer der en forklaring på den udprægede ensartede struktur, der er over disse frembringelser, som migration aldrig har været forklaring nok på. Også religiøse forestillinger har efter Jungs mening deres udspring her – ligesom kunst i mange tilfælde henter både inspiration og motiver fra dette lag af psyken. Den struktur, der findes i det objektivt psykiske, udgøres af *arketyper*. De er følelsesladede, form- og meningsgivende komponenter med en evne til at danne billeder og forestillinger omkring alment menneskelige fænomener (fødsel, kærlighed, død, jalousi, misundelse, angst). Man kan også sige, at de i symbolske billeder skildrer menneskelivets kriser og oplevelser. Selve billedet, som dannes i bevidstheden, kan være forskelligt hos de enkelte mennesker og forskelligt fra kultur til kultur, men strukturen bag er (ifølge Jungs teori) den samme, og den følelsesmæssige fascination er også den samme. Arketyper er som skelettet i kroppen, den indre sammenholdende struktur. Det er denne struktur, der er fællesmenneskelig, mens de forestillinger, der dannes ud fra strukturen, som er arketypiske billeder eller symboler, er forskellige fra menneske til menneske og fra kultur til kultur. Ofte er der imidlertid nogle arketypiske billeder, som bliver fælles f.eks. for en kultur. (Jesus, korset, jomfru Maria fra vores egen kultur), eller på et givet tidspunkt for mange mennesker (Titanic, Elvis Presley, World Trade Center).

Andre formuleringer

Mange andre forskere har opdaget dette lag i psyken, bl.a. filosoffer som Jung har været påvirket af, f.eks. Platons »ideer« og Kants »a priori« kategorier. Antropologen Levi-Strauss, der er senere end Jung, beskæftigede sig med strukturen i myter og adfærd hos forskellige folkeslag. Han kaldte denne ubevidste orden for »universelle strukturer«, som ligger bag sprog, samfunds-dannelser og myter. Disse er en direkte parallel til Jungs arketypeteori.

Jung adskiller sig som psykolog fra disse forskere, fordi han ser en kreativ dynamik knyttet til arketyperne og ikke blot en ordnende, formgivende struktur eller kategori. Jung lægger vægt på, hvordan arketyper *virker* i det personlige liv og i et samfunds liv. Der er et stærkt emotionelt element omkring det arketypiske, en fascination.

Andre psykologer har opdaget og defineret dette område i det ubevidste. Bl.a. Bion og Winnicott, som jeg ikke kan komme ind på her. Men også Foulkes har bekræftet dette område i psyken. Det 4. af Foulkes' fire kommunikationsniveauer kalder han det primordiale niveau med direkte henvisning til Jungs begreb det kollektive ubevidste. Når dette niveau aktiveres, f.eks. i en terapeutisk gruppe, opstår fænomener som resonans, hvor grænserne synes at forsvinde, og det kollektive ubevidste fungerer som en »forener«, som om hele gruppen befinder sig i eller har kontakt til det samme psykiske lag (2, p. 30).

Freud observerede ligeledes et sådant område i den menneskelige psyke. Selv om Jungs insisteren på, at der fandtes en objektiv psyke, var ét af stridspunkterne imellem Freud og Jung, havde Freud også registreret et upersonligt lag i det ubevidste. Han kaldte det den fylogenetiske arv (3, p. 162) og betragtede det som levn fra menneskets evolution på linje med f.eks. blindtarmen i den menneskelige krop, altså et rudiment uden nogen betydning. Jung så imidlertid det objektivt psykiske som både et kreativt og formskabende element i den menneskelige psyke.

Forskelle på Freud og Jung

Denne uenighed hænger nøje sammen med den forskel, der i det hele taget var på opfattelsen af det ubevidste mellem Freud og Jung, og måske til en vis grad stadig er i dag mellem psykoanalytikere og jungianere. Lidt forenklet sagt er der en tendens til i psykoanalysen at se på det ubevidste med Freuds ord: »Hvor 'dét' er skal jeg være.« At det gælder om at oplyse eller udtømme det ubevidste, så bevidsthedens klare lys kan herske i menneskesindet, fordi det ubevidste skjuler og fordrejer forbudte ønsker, som det i terapien gælder om at bevidstgøre. Dette er meget langt fra Jungs koncept om relationen mellem jeg'et og det ubevidste. Det centrale her er en dialog mellem bevidstheden og det ubevidste. En jungiansk analyse handler ikke primært om at gøre det ubevidste bevidst (et umuligt forehavende) eller om blot at analysere fortidens vanskeligheder, skønt begge disse ting spiller en rolle. Den handler om at sætte en proces i gang, som består i at opretholde en fortsat dialog med det ubevidste, hvilket baner vej for en kreativ integration af psykologisk erfaring. Det er en proces, som Jung kaldte den *transcendente funktion*, der beskriver overgangen fra en holdning til en anden gennem en dialog med det ubevidste (4, §145).

Jungianere ser mere kompleks på det ubevidste end psykoanalytikere. Nok er der enighed omkring bevidstgørelsen af fortrængte indhold i psyken; men der er hos jungianere derudover en større opmærksomhed mod det kreative og målrettede i det ubevidste. Et produkt fra det ubevidste, et symptom, en adfærd eller et drømmemotiv har ikke blot en årsag, men også en hensigt. Jung havde en teleologisk forståelse af psyken i modsætning til en reduktionistisk. I stedet for udelukkende at blive betragtet som undertrykte og fordrejede konflikter kan ubevidste manifestationer også fungere som startpunkt for vækst og udvikling.

Jung var således den første kunstterapeut, idet han benyttede det ekspressive som helbredelsesmetode, i både tegning, modellering, dans og aktiv imagination. Han opdagede med andre ord, at kontakten med det ubevidste i sig selv kunne have en kreativ og helende effekt. Bevidstgørelse og forståelse af ubevidste indhold giver ikke umiddelbart nogen egentlig helbredelse, måske en lettelse og afklaring, men ikke en egentlig forvandling af lidelsen.

Det er måske Jungs væsentligste bidrag til dybdepsykologien, at han insisterede på ubevidst materiales symbolske og kreative funktion, den helbredende kraft i billeder og psykens selvhelbredende evne.

Objektrelationsteorien

I 1940'erne og 1950'erne opstod objektrelationsteoriene i London med Melanie Klein som primus motor. Især gennem den engelske jungianer Michael Fordhams arbejder blev der bygget bro mellem den psykoanalytiske objektrelationsteori og den jungianske skole. Kleins antagelse om »ubevidste fantasier« har en vis lighed med teorien om arketyper. »Ubevidste fantasier« beskrives som det mentale udtryk for instinktet (5, p. 526). Selv skrev Klein: »Jeg mener, at fantasier opererer lige fra begyndelsen, ligesom instinkterne, og at de er det mentale udtryk af både livs- og dødsinstinkternes aktivitet« (6, p. 58). Jung beskriver det arketyperiske billede som instinktets selvportræt: »[Arketyperen] kan passende beskrives som instinktets opfattelse af sig selv, eller som instinktets selvportræt ...« (7, §277). Begge forskere har en teori om medfødte indre strukturer, som præger barnets udvikling. Der er desuden den lighed, at både Jung og Klein har beskæftiget sig med den præødipale fase, Jung via sit arbejde som psykiater med psykotiske/skizofrene patienter, Klein via sit arbejde med helt små børn. Begge forskere har set den indre verden som »befolket«: Klein af ubevidste fantasier og indre objekter, Jung af arketyperiske billeder og komplekser. Begge forskere har talt om en ambivalens i disse billeder, Jung som en positiv og negativ side af arketyperen, Klein om det gode og det onde bryst, og for begge forskere peger sund udvikling i retning af at opgive denne ambivalens, hos Klein ved at kunne erkende hele objektet, hos Jung ved at skille det arketyperiske fra det personlige.

Der er dog også store forskelle mellem Jung og Klein. Hos Klein ses de ubevidste fantasier både som medfødte og som værende i stand til at sætte sig igennem uafhængigt af individuelle erfaringer. Kleins teori er tæt forbundet med et biologisk synspunkt, ligesom Freuds. For Jung derimod er arketyper ikke nedarvede ideer eller billeder, de er indre dispositioner, som i samspil med

specifikke livserfaringer tjener til, at barnet kan udvikle mentale repræsentationer og billeder. Desuden beherskes det lille barn ifølge Klein af følelser som grådighed, sadisme, jalousi og af paranoide/skizoide og depressive tilstande. Hos Klein styres udviklingen tilsyneladende af negative følelser. Dette svarer ikke til Jungs ideer om det arketyperiske, der omfatter negative såvel som positive elementer (8, p. 21). Det arketyperiske er ikke udelukkende biologisk betinget, men beror i lige så høj grad på åndelige, kreative eller religiøse forestillinger.

Det har været en gevinst for jungianere at stifte bekendtskab med Kleins forskning, fordi hun arbejdede med »rigtige« børn. Jungs erfaringer fra dette meget oprindelige lag i psyken – det førbevidste præødipale – havde han hovedsageligt fra sit arbejde med voksne neurotikere og ikke mindst psykotiske /skizofrene patienters ubevidste materiale, f.eks. drømme. Erich Neumann, der har skrevet om børns psykiske udvikling i jungiansk regi, havde ikke selv arbejdet terapeutisk med børn. Han havde dog mange børnetereapeuter i supervision, så på den måde har han haft kendskab til materiale fra børneterapier (9, p. 180).

Der er en mere principiel forskel på Jung og Klein. Klein er freudianer i den betydning, at det er driftslivet, som er det styrende princip i barnets udvikling og i øvrigt i resten af menneskelivet. Sexualiteten ses som livsenergien, sådan som Freud gjorde rede for det i sin seksualteori med deraf affødte sublimeringer. Her kommer vi ind på den anden store forskel mellem Freud og Jung. Jung anså livsenergi, libido, for at være i sig selv neutral; dermed kunne den investeres til forskellige psykiske formål. Sexualiteten ses ikke som den eneste kraft, det åndelige eller det religiøse er en lige så stærk kraft i mennesket. Kleins medfødte strukturer har at gøre med instinkt/driftssiden i mennesket, Jungs arketyper er ikke udelukkende refleksioner af drifter, men af alle vigtige fænomener i menneskelivet.

Også Bowlby kommer i sin tilknytningsteori ind på indre objekter. For ham er de imidlertid ikke opstået som følge af de fantasier, drifterne sætter i gang (Klein og Freud), men er et resultat af gentagne mønstre af oplevelser med tilknytningspersoner. De er således en afspejling af det, som faktisk er foregået – i modsætning til Kleins indre objekter, som er resultat af ubevidste fanta-

sier. Hos Bowlby er det relationsmønstre, som bliver nedfældet i sindet og dermed bliver til indre objekter. Tilknytning er et motiverende system i sig selv og ikke styret af instinktbetonede drifter (10).

Ifølge den jungianske arketypermodel har mennesket en arketyrisk prædisposition, som sørger for, at erfaringer fra den ydre verden organiseres, så disse oplevelser får form og mening. Der er to væsentlige komponenter i dannelsen af mentale billeder: for det første den arketyriske prædisposition, der ikke har noget indhold, men er en organiserende struktur i den menneskelige psyke. Den anden væsentlige faktor er, at denne prædisposition bliver fyldt af den ydre verden, sådan som den bliver erfaret, og derefter forbundet med den arketyriske disposition og gjort meningsfuld af den. Som Jung skrev: »Arketyper manifesterer sig, for så vidt vi kan observere og forklare dem overhovedet, kun gennem deres evne til at organisere billeder og ideer, og dette er altid en ubevidst proces, som ikke kan spores før bagefter« (11, § 843-845).

Jungs arketypermodel bygger en bro mellem den kleinianske teori, der lægger den største vægt på ubevidste fantasier i den psykiske udvikling, og tilknytningsteorien, hvor tyngden udelukkende lægges på oplevelserne i den ydre verden med de nære tilknytningspersoner. Her er det på sin plads at præsentere et andet jungiansk begreb, komplekset, som yderligere viser, at Jungs forståelse af mentale processer på mange måder lå på linie med den senere objektrelationsteori.

Komplekser

Det jungianske begreb kompleks har vundet almindelig udbredelse. Ordet blev først anvendt af Breuer og Freud, men det er Jung, som har defineret og uddybet det. Tidligt i Jungs karriere, mens han var ansat på det psykiatriske hospital i Zürich Burghölzli, udviklede han ordassociationstesten. Denne test indebærer, at klienten skal give svar på eller associationer til en liste af omhyggeligt udvalgte ord (f.eks. træ, blomst, far, mor osv). Der skal svares med det første ord, der falder én ind. Det viste sig, at hvis et ord rammer en blokering, vil der være et forsinket svar eller måske slet ikke noget svar. Ordassociations-

testen, som stadig bruges i dag, er et redskab til at måle angstprovokerende områder hos klienter. Disse komponenter, som Jung kaldte komplekser, er følelsesladede områder i psyken, som ikke står under viljens herredømme, men har deres egen autonomi. Nøglekomplekserne gav en profil af den pågældendes problemer. Resultaterne var imponerende og blev hilst som den første videnskabelige verifikation af eksistensen og effekten af det ubevidste. Faktisk var ordassociationstesten et af de første psykologiske eksperimenter. Den var også en gave til Freud, fordi den gav et eksperimentelt bevis på eksistensen af fortrængningsmekanismen og det ubevidste. Freud var glad for associationstesten, mens ordet kompleks ikke vandt genklang hos ham, og det bruges heller ikke i psykoanalysen i dag. Her anvender man begreberne det ubevidste, fortrængninger og modstand. Associationstesten blev også en milepæl i Jungs egen karriere, idet begrebet kompleks førte Jung til begrebet imago, en serie af tematisk ensartede billeder, og til sidst blev det basis for hans begreb arketype (12).

Begrebet kompleks var Jungs måde at forbinde det personlige og det kollektive, det arketyperiske på. Vores erfaringer i barndommen og igennem livet grupperer sig omkring en arketypisk kerne, hændelser i barndommen og især indre konflikter giver det dets personlige aspekt. Et kompleks har med menneskets personlige liv og oplevelser at gøre. Det består af nedfældede erfaringer f.eks. med mor og far. Et kompleks er ikke en simpel enhed. Mor-komplekset f.eks. indeholder emotioner, som er opstået fra jeg'ets møde og samspil med arketyperiske forestillinger om det moderlige og den personlige mor, såvel som samspillet mellem mor og far og mor og søskende. Disse oplevelser bindes sammen af en fælles emotionel farvning. På den måde opstår komplekser som følelsesmæssige, energibesatte knudepunkter (13, p. 47-48).

Ethvert menneske har mange forskellige både negative og positive komplekser, der hører med til dets psykiske struktur. De kan virke positivt i et menneske, komplekser skal ikke kun ses som patologiske manifestationer, »Et kompleks bliver kun patologisk, når vi tror vi ikke har det« (14, §179), men de kan også virke som en besættelse, eller være så belastende, at de fortrænges eller afspaltes og kommer til at leve deres eget liv i psyken som del-per-

sonligheder. I en jungiansk terapi er komplekser vigtige pejlepunkter. Som Jung udtrykte det, så er det komplekserne og ikke drømmene, der er via regia til det ubevidste, de er drømmenes og symptomernes arkitekt (15, §210).

Mor-og farkomplekserne, som er de væsentligste knudepunkter i vores sind, består af summen af individets erfaringer, både positive og negative, med dets egen mor og far. Hvis vi er heldige i livet, får vi i opvæksten en tilpas blanding af gode og dårlige oplevelser med vores forældre. Det kan imidlertid ske, at der bliver en alt for stor overvægt af negative oplevelser. I et sådant tilfælde aktiveres den negative side af forældrearketyperne, dvs. kollektive forestillinger om svigt, forkastelse, udsathed. Vi fødes med en evne til at danne os billeder og forestillinger f.eks. omkring mor, vi har et tilknytningsberedskab. Hvis det i for stort omfang svigtes, danner vi almene negative billeder omkring mor. Disse forbindes til den personlige mor, som får arketypisk karakter af den onde mor, dvs. hun bliver ondere, end nogen almindelig mor som regel er. Arketypiske forestillinger blandes sammen med oplevelsen og erindringen om den personlige mor. Det er en del af baggrunden for, at det kan være så svært at ændre f.eks. et negativt mor-kompleks. Det er gennem komplekset, vi kommer i forbindelse med det arketypiske.

Den terapeutiske indfaldsvinkel

Det kan være en nyttig indfaldsvinkel til et problem at forstå, at det drejer sig om at skille det personlige fra det arketypiske. F.eks. i forbindelse med et negativt mor-kompleks, der har en tendens til at brede sig i sindet som en dyb depression og med en følelse af ikke at have lov til at være her.

En af mine klienter drømte følgende:

»Jeg kigger ud af mit køkkenvindue, det er julemorgen, jeg kigger ud for at se på det lille juletræ, jeg har plantet, men i stedet for ser jeg en ret stor vindrue-stok med druer på, og jeg ser min mor, som er i gang med at rive den op, hun bruger mange kræfter, den skal op med rode.«

Min klients association til vindruer var sol, varme, livsglæde. I drømmen var min klient helt passiv, blot en tilskuer. Her er jo tydeligvis nogle andre kræfter end den personlige mor på spil; det er noget, som foregår inde i klienten. Denne klient var imidlertid nødt til at afbryde forbindelsen til sin mor i den ydre verden, i hvert fald for en tid. Moderen udløste ustandselig voldsom depression, og det var såmænd ikke, fordi hun gjorde noget særligt, hun var ubetænksom og selvoptaget, men disse episoder intensiverede den destruktion, der foregik i min klient, som dybest set var arketyrisk, en kamp for retten til at leve. Den måtte hun udkæmpe alene, den havde egentlig ikke noget med hendes mor at gøre, ud over at det formentlig var en tilstand, der var sat i gang af nogle meget uheldige forhold i hendes barndom, som havde aktiveret den negative mor-arketype.

Synkronicitet

Der er nu sket noget meget mærkeligt, som min klient fortalte mig med stor forbløffelse. – Der er gået flere år, siden hun drømte den refererede drøm. I de år har hun ikke set sin mor. Så fik de imidlertid igen en forsigtig kontakt, nu hvor min klient har det bedre, og da de skiltes efter deres første møde i flere år, fortalte moderen, at hun havde plantet nogle vinstokke på terrassen, og de bar overvældende meget – og hun spurgte sin datter, om hun dog ikke ville have nogle druer!

Her nærmer vi os det aspekt af arketyren, som Jung har kaldt det psykoide, hvilket betyder, at det arketyriske overskrider modsætningen mellem psyke og materie, hvilket vil sige, at den ikke udelukkende er psykisk. Med denne kvalitet hos arketyren vil Jung forklare det fænomen, som J. D. Rhine kaldte extrasensory perception (ESP), som ingen vist tvivler på er en realitet, men som er uforklarlig ud fra sædvanlige, videnskabelige præmisser.

Jung kaldte disse fænomener *synkronicitet* i betydningen en tidsmæssig koincidens af to eller flere begivenheder, der ikke er kausalt forbundne, men som har den samme eller en tilsvarende betydning. Det, der forbinder dem, er en meningsfuld sammenhæng og ikke blot en ren tidsmæssig – i modsætning

til synkronisme, som kun betyder den samtidige optræden af to hændelser. Det synkronistiske fænomen består af to faktorer:

1. Et ubevidst billede kommer direkte til bevidstheden eller indirekte som drøm, indfald eller anelse.
2. Med dette indhold koinciderer en objektiv kendsgerning. Dvs. at noget indre konstellerer sig i det ydre, akausal, men ofte dybt meningsfyldt.

Jung har refereret mange af den slags episoder i sin artikel om synkronicitet. En af dem er følgende: Han sidder i en terapitime med en kvindelig klient, hun er i en kritisk fase af sin terapi, hun fortæller ham en drøm, hvor hun får foræret en guldskarabæ. Det er en oldægyptisk amulet, som også kunne bruges som segl, den har form som en bille. Altså et kostbart smykke med stor symbolværdi, idet skarabæen i Ægypten var knyttet til solguden Khepri. (Det ved klienten dog ikke). Mens klienten fortæller drømmen, hører Jung, at noget ligesom banker ganske let på vinduet bag ham, han vender sig om åbner vinduet, og ind flyver en bille, en guldbasse, som nok er den, der med sin guldgrønne farve ligner skarabæen mest. Jung fanger den i luften og rækker den til sin klient med ordene: »Her er Deres skarabæ.«

Det var Jungs teori, at synkronistiske hændelser ofte fandt sted, når en dybere arketypisk forvandling var på spil. Hos min klient drejede det sig om en ændring i holdningen til selve livet, der nu begyndte at tilbyde hende noget. Hos Jungs klient drejede det sig om en ændring i den mentale indstilling, som hos denne kvinde var udelukkende rationel/intellektuel. Et menneske, som kun ser det rent faktuelle og slet ikke ser nogen dybere sammenhænge, vil ofte være så jeg-fikseret, at det bliver til et stivnet menneske, som har mistet kontakten til den indre symbolverden. Det var netop problemet for Jungs klient, hvor oplevelsen med de to skarabæer blev et vendepunkt. Hendes udelukkende rationelle tilgang til livet fik et grundstød ved denne yderst irrationelle hændelse (16, §843-850).

Jung anså synkronistiske fænomener for at være udtryk for en slags orden, »en absolut viden« i det ubevidste. Absolut fordi den er uafhængig af jeg-

bevidstheden. I synkronistiske fænomener mødes psyke og materie, som vi også kender det fra Østens mystik f.eks. i Tao, der er samspillet mellem Yin og Yang. Dette enhedsaspekt kaldte Jung 'Unus Mundus' og beskrev det som arketypens psykoide aspekt. Han skrev: »Da psyke og materie rummes i en og samme verden og desuden er i bestandig berøring med hinanden samt til syvende og sidst beror på uanskelige transcendentale faktorer, så består der ikke blot en mulighed, men endog tillige en vis sandsynlighed for, at materie og psyke er to forskellige aspekter af én og samme sag. Det forekommer mig, at synkronicitetsfænomenerne tyder i denne retning, idet det ikke-psykiske kan forholde sig som det psykiske uden kausal forbindelse og vice versa« (17, §418).

Den terapeutiske relation

Det ubevidste kommer ikke mindst til udtryk i relationen mellem terapeut og klient. Hele terapisituationen er yderst symbolsk. Terapeuten får tildelt nogle roller fra klientens personlige liv, men iblandet disse projektioner fra klientens personlige liv er der også arketyperiske projektioner, på samme måde som forældrene har været/er genstand for disse projektioner. Her er det terapeutisk værdifuldt at anerkende dette upersonlige lag i en projektion. Før man får det løst, kan der ikke ske nogen forvandling af et kompleks, der bliver i stedet tale om en evig gentagelse af det gamle drama. Desuden er det vigtigt at se, at de stammer fra det arketyperiske område og altså er upersonlige. Det er uheldigt hvis terapeuten identificerer sig med disse overføringer, både de positive og de negative.

I 1946 udkom Jungs bog om overføring og modoverføring: *The Psychology of the Transference* (18, §353-539). Allerede på det tidspunkt, da modoverføringsfænomenets positive aspekt endnu ikke havde vundet særlig stor opmærksomhed i psykoanalysen, gav Jung en meget omfattende præsentation af den relation, som forbinder terapeut og klient, hvor overføring og modoverføring ses som to sider af samme sag og begge med stor terapeutisk værdi. Jung beskriver i denne afhandling bl.a. forskellige niveauer af relatio-

nen. Der er for det første den bevidste relation mellem de to parter bevidsthed, dernæst er der hver parts egen kontakt med det ubevidste, den tredje relation er mellem klientens ubevidste og terapeutens bevidsthed, og vice versa. Den sidste relation er den dybe relation mellem terapeutens og klientens ubevidste. Denne sidste er den mest interessante og den vigtigste rent terapeutisk, da det er her, det fænomen opstår, som Jung kaldte *participation mystique*. Dette begreb har store lighedspunkter med det senere psykoanalytiske begreb projektiv identifikation. Da Jung publicerede *The Psychology of the Transference*, var han stadig af den mening, at disse dybe overførings- og modoverførings-relationer ikke manifesterede sig i alle tilfælde, men kun i dybtgående analyser, mens der var andre tilfælde, hvor overføringen var svagere eller helt manglede. I dag er man klar over, at overførings-/modoverføringsreaktioner begynder fra starten af enhver analyse, på den ene eller anden måde, og at denne relation under alle omstændigheder er et vigtigt element i en terapi (19, p. 149-150).

Afslutning

Jung opstillede 4 faser af den analytiske proces. Faserne overlapper hinanden, men de skitserer træk i den analytiske proces snarere end en progression. Den første fase er bekendelse eller katharsis, her fortæller klienten sin historie og taler om sine problemer, som han/hun oplever dem. Det er ofte en stor befrielse i sig selv. Den næste fase er fortolkningsfasen, som i sig selv ikke formidler nogen dyb forandring. Den tredje fase kaldte Jung for opdragelse eller tilpasningsfasen, og den fjerde fase for transformationsfasen (20, p. 177-178). Det er her, en egentlig forvandling kan finde sted. Når dette sker, er der som regel en eller anden form for symbolsk intervention på spil. Det kan ske gennem drømmearbejdet, gennem relationen mellem klient og terapeut eller en anden form for kreativ kontakt med det ubevidste.

Det ubevidste har to sider, det personlige med oplevelser fra ens eget liv. Indbygget i det – nogen gange sammenblandet med det – er det upersonlige, det arketyperiske. Det skal ikke forstås som adskilte lag, snarere som forskellige aspekter. De fleste menneskelige fænomener, oplevelser, hændelser og rela-

tioner består for det første af noget, der er bevidst, som vi kan se og ved, for det andet af noget, som er ubevidst, som vi har glemt eller fortrængt, og for det tredje af noget, som er kollektivt ubevidst, men form- og meningsgivende. Det er dette lag af det ubevidste, Jung har beskæftiget sig mest med, og hvor han gennem sit terapeutiske arbejde fandt kreative og helbredende kræfter.

Referencer

1. Jacoby, M. (1981): Reflections on Heinz Kohut's concept of narcissism. I: *Journal of analytical psychology*. Vol. 26, nr. 1.
2. Thygesen, B. (2000a): *Grupper individualisation. Individualisation i grupper*. Kbh. Dansk Psykologisk Forlag.
3. Freud, S. (1978): *Psykoanalyse*. Kbh. Hans Reitzel.
4. Jung, C.G. (1977): *CW*. Bd. 8. London, Routledge.
5. Thygesen, B. (2000b): Om de mulige forbindelser mellem Jungs analytiske psykologi og objektrelationsteori. I: *Psyke & Logos*. Nr. 2, 2000.
6. Klein, M. (1975): The mutual influences in the development of ego and id. I: *Envy and gratitude and other works 1946-1963*. London, 1975.
7. Jung, C.G. (1977): *CW*. Bd. 8. London, Routledge.
8. Jacoby, M. (1999): *Jungian psychotherapy & contemporary infant research*. London, Routledge.
9. Kirsch, Th.B. (2000): *The jungians. A comparative and historical perspective*. London, Routledge.
10. Knox, J. (1999): The relevance of attachment theory to a contemporary Jungian view of the internal world. I: *Journal of analytical psychology*. Vol. 44, nr. 4.
11. Jung, C.G. (1977): *CW*. Bd. 8. London, Routledge.

12. Solomon, H.M.(1991): Archetypal psychology and object relation theory. I: *Journal og analytical psychology*. Vol. 36, nr. 3.
13. Samuels, A.(1985): *Jung and the post jungians*. London, Routledge.
14. Jung, C.G. (1976): *CW*. Bd.16. London, Routledge.
15. Jung, C.G. (1977): *CW*. Bd. 8. London, Routledge.
16. Jung, C.G. (1977): *CW* Bd. 8. London, Routledge.
17. Jung, C.G. (1977): *CW*. Bd. 8. London, Routledge.
18. Jung, C.G. (1976): *CW*. Bd. 16. London, Routledge.
19. Dieckmann, H. (1991): *Methods in analytical psychology*. Wilmette, Chiron.
20. Samuels, A. (1985): *Jung and the post-jungians*. London, Routledge.

OM DET SOCIALT OG KOLLEKTIVE UBEVIDSTE I GRUPPEANALYTISK PERSPEKTIV

Matrix 2002; 3, s. 263-294

Bente Thygesen og Søren Aagaard

I grupper gør flere og forskellige typer af ubevidste processer sig gældende. Der redegøres for det ubevidstes begrebsliggørelse i klassisk gruppeanalyse, det vil sige Foulkes' teoretiseringer i form af matrix-begrebet og kommunikative niveauer, herunder det primordiale niveau og Bions formuleringer af grundantagelsesfænomener og det proto-mentale system. På grundlag heraf beskrives og diskuteres det »socialt ubevidste« og »det kollektive ubevidste«. Teoridannelsen vedrører især det ubevidste i relateringen og relationerne samt disses dynamiske konfigurationer. Det er i spændingsfelterne mellem personligt, socialt og kollektive ubevidste processer og bevidstgørelsen af disses indbyrdes dynamik, at de væsentligste sider af gruppens terapeutiske potentiale ligger. De deskriptive og teoretiske fremstillinger er illustreret med tre eksempler.

Eksisterer der ikke et mellemrum
som ikke er et tomrum
og ikke et stridsrum

Inger Christensen

Hvordan skrive om det ubevidste, når man i sagens natur ikke kan vide noget om det? Som Jung påpegede, har vi kun adgang til det ubevidste gennem dets manifestationer, sådan som de fremtræder for os gennem bevidstheden. Det er et grundvilkår, som alle, der beskæftiger sig med det ubevidste, er underlagt. Dette forhold er væsentligt at have sig for øje – både som skribent og læser.

Om det ubevidste som begreb

Tidsskriftet Psyke og Logos udgav i 1992 et temanummer om det ubevidste. Ifølge Andkjær Olsens og Vedfelts historiske overblik over begrebet »er det endnu ikke let at se konturerne af en enhedsteori om det ubevidste« (1, p. 35). De peger imidlertid på henholdsvis tre grundlæggende inddelinger som en slags ramme for teoretiseringer:

1. det kollektive (psykoide) ubevidste og det personlige ubevidste;
2. det ubevidste som fortrængt og fortrængende;
3. det imaginære og det symbolske ubevidste.

og omtaler tre uløste problemstillinger:

1. er det ubevidste kun psykisk, eller omspænder det også den fysisk-biologiske og den sociologiske dimension (altså begreber om et kropsligt ubevidst og et socialt ubevidst)?
2. er det ubevidste overvejende infantilt-patologisk eller overvejende selvregulerende-kreativt?
3. er det ubevidste irrefleksivt eller refleksivt?

Såvel de tre inddelinger som de tre problemstillinger er værd at have in mente også i denne artikel. De bliver ikke eksplicit diskuteret, men ligger implicit i det gruppeanalytiske perspektiv, som vi fremstiller.

Ved »det ubevidste« forstår vi det i ethvert givet øjeblik ukendte, ikke (er)kendte, det fortrængte og fortrængende, det frasplatede og det negligerede. Samtidig er vi enige i, at der på nuværende tidspunkt ikke eksisterer nogen enhedsteori om det ubevidste. Så der er, som det fremgår af titlen, en mulig modsætning mellem at tale om »det« ubevidste i entalsform og dernæst om det socialt og kollektive ubevidste (samt det personlige ubevidste, som vi ikke beskæftiger os selvstændigt med her) – som om »det ubevidste« enten var det

samme inden for alle tre områder, eller noget helt forskelligt. Gør den samme ubevidste funktion, struktur og dynamik sig gældende personligt, socialt og kollektivt? Eller ville det være mere dækkende at tale om »de ubevidste« som forskellige områder, med forskelligt indhold og forskellige funktioner og processer?

Som det kommer til at fremgå, hælder vi til det sidste.

Westen (2) har ud fra en omfattende gennemgang af forskning, der dokumenterer eksistensen af ubevidste processers eksistens, argumenteret for, at man ikke skal hobe en stor bunke processer sammen og kalde dem »det ubevidste«, ligesom man heller ikke f.eks. hober alle kognitive processer sammen og taler om »det kognitive«. *»Man bør i stedet tale om ubevidste processer«* (p. 1095).

Når vi så alligevel fastholder brugen af »det personligt ubevidste«, »det socialt ubevidste« og »det kollektive ubevidste«, samtidig med at vi er enige med Westen, er det, fordi det i praksis kan være hensigtsmæssigt at foretage sådanne deskriptive afgrænsninger for bl.a. at kunne rette opmærksomheden mod kvalitativt forskelligt specifikt indhold i forskellige former for ubevidste processer.

Dette er også en konsekvens af at søge at begribe »det ubevidste« ud fra et gruppeanalytisk perspektiv, som – ud over individualpsykologien – rummer socialpsykologiske og sociologiske forståelsesformer. Ifølge Foulkes (3) har »gruppeanalyse eller gruppeanalytisk psykoterapi selve gruppen eller gruppen-som-helhed som referenceramme« (p. 39). Behandlingen foregår gennem gruppeprocessen, samtidig med at den enkelte er i centrum for den terapeutiske aktivitet.

Når gruppen-som-helhed er terapeutisk referenceramme, er det logisk at fokusere på gruppens ubevidste dynamik og processer som det primære, ligesom man i individuel analyse i stigende grad er blevet opmærksom på dydens ubevidste dynamik.

Den gruppeanalytiske terapeutiske situation

Den gruppeanalytiske terapigruppe består af 6-7-8 gruppemedlemmer og 1 eller 2 terapeuter. Alle deltager i gruppens kommunikation og dynamik, siddende i en cirkel på ens stole. Gruppen har typisk ét ugentligt møde á 1½ time og ofte lange – dvs. 2-3-4 års medlemskaber. En sådan gruppe danner et andet psykisk felt end det dyadiske i individuel analyse og terapi. Der er tale om et i nogle henseender væsensforskelligt rum, hvilket også indebærer muligheden af anderledes tilgange til det ubevidste gennem de mangfoldige og forskellige ubevidste processer, som en gruppe rummer.

Hvad betyder det for forståelse og afgrænsning af det ubevidste, af ubevidste processer? Er individet ophævet? Nej, det sættes ind i den terapeutiske, sociale og civilisatoriske kontekst, som gruppeanalysen opererer i:

1. gruppen er andet og mere end summen af delene; man må beskæftige sig med gruppen-som-helhed, det vil sige med gruppen på gruppeniveau.
2. den enkelte indgår i en større helhed, giver til og tager fra gruppen; den enkelte deltager er et knudepunkt/et ømt punkt i gruppens kommunikationsproces.
3. det vekslende forhold mellem del og helhed, mellem den enkelte (deltagere såvel som terapeuten) og gruppen, mellem figur og grund, hvor snart den ene snart gruppen-som-helhed er henholdsvis figur eller grund.

Gruppeanalyse beskæftiger altså sig med flere og forskellige former for »ubevidsthed« eller ubevidste processer. Og eftersom man vel ikke kan tale om ubevidste processer uden samtidig at have begreber om de bevidste processer, omfatter den gruppeanalytiske teori og praksis også beskrivelser af det personlige, det sociale og det kollektive bevidste.

Den bevidste dimension må tages som en givet baggrund for den følgende fremstilling af det ubevidste.

»Klassisk« gruppeanalytisk metateori

Før vi nærmer os det ubevidste eller ubevidste processer i gruppeanalyse og gruppeanalytisk psykoterapi, er det nødvendigt at forholde sig til spørgsmålet »hvordan«: hvordan mener gruppeanalyse at have adgang til og at kunne udsige noget om ubevidste fænomener? Hvilket jo, i lighed med psykoanalyse og analytisk psykologi, er et spørgsmål om den tilgrundliggende teori, om metateorien bag den terapeutiske metode.

Vi vil i første omgang anskue problemstillingen historisk og pragmatisk: gruppeanalysens to væsentligste »fædre«: Foulkes og Bion var begge psykoanalytikere, og de tog det begge så at sige for givet, at »det ubevidste« også gjorde sig gældende i grupper og i den gruppeanalytiske proces. Som bekendt var Foulkes og Bion af forskellige psykoanalytiske skoler. Foulkes var nærmest ego-psykologisk orienteret, mens Bion blev objektrelationsteoretisk kleiniansk funderet, hvilket førte til ret forskellige, men sammenlignelige formuleringer om grupper. Begge var mere eller mindre åbent erkendt i en vis udstrækning også inspireret af Jung.

Det afgørende her er imidlertid, at både Bion og Foulkes så gruppen som væsensforskellig fra den psykoanalytiske situation, fra dyaden, hvorfor gruppeanalysen måtte have sin egen, mere eller mindre selvstændige, og af psykoanalysen delvist uafhængige teori. Det gælder ikke mindst for opfattelsen af »det ubevidste« som grundlæggende for det psykiske liv og dets manifestationer, også i grupper.

Foulkes

En af Foulkes' metaforer for gruppens kommunikation var musikken og orkestret: medlemmerne spiller hver deres instrument; dets intonation, lyd, melodi-linie osv. er naturligvis dybt personlig, men kommer i gruppen til at indgå i den større musikalske helhed, som samspillet med de øvrige orkestermedlemmer (-stemmer) skaber. Terapeutens instrument er selve gruppen, gruppen-som-

helhed, hvorfor Foulkes heller ikke talte om gruppeleder eller gruppeterapeut, men om »group-conductor«, det vil sige gruppe-dirigent, en term, der imidlertid ikke har vundet indpas i dansk sprogbrug.

Her holder analogien til musikken også op, medmindre der er tale om helt »fri« og strukturløs musiceren. Hvilket stykke der skal spilles, hvem der kommer til at spille første violin, og i hvilken tonart og takt det måtte blive, og hvem der ikke får en lyd frem, det er der i princippet ingen af de i gruppen tilstedeværende, der kan vide på forhånd, når et møde begynder. Der øves og prøves ikke med henblik på en opførelse eller en optræden, og der tales og samtales heller ikke for, at det i den ene eller anden betydning skal komme til at lyde godt, eller at samspillet skal blive lydefrit, harmonisk eller gnidningsløst.

Men hvad spilles og samspilles der så for? For at gruppen-som-helhed kommer til at fungere ud fra sine formål, nemlig de individuelle og kollektive ændrings- og udviklingsmuligheder i interaktionen mellem gruppen og den enkelte.

Gruppens rum er afgrænset og afskærmet udadtil. Medlemmerne er mennesker, som har det ene eller andet personlige uløste problem og ønske om ændring, som det som oftest har været vanskeligt at tale om og opnå uden for gruppen, og som hun eller han håber at komme videre med gennem sin deltagelse. Hertil kommer en eller to gruppeanalytiske terapeuter, der i kortere eller længere tid har øvet sig på »gruppen-som-instrument«.

Musikken som metafor for de gruppeanalytiske processer tydeliggør to teser, der er helt centrale for Foulkes' opfattelse af både bevidste og ubevidste processer i gruppeanalyse:

1. *»Psykodynamiske processer er sjældent afgrænset til den enkelte, men omfatter i reglen flere personer«* (3, p.180). Det vil lidt mere konkret sige, at såkaldte individualpsykologiske psykodynamiske processer – bevidste som

ubevidste – ikke er afgrænset til individet alene, men som oftest inddrager flere personer, f.eks. familiemedlemmer, venner, arbejdskolleger mv. – og i terapi terapeuter og øvrige gruppemedlemmer i terapigrupper. Hvordan skulle Freud være blevet klar over overføringens grundlæggende betydning i psykoanalytisk behandling som både modstand og ændringsmulighed, hvis det personligt ubevidste ikke kom ud over individets grænse?

Tilsvarende er gruppens processer heller ikke afgrænset til individet, men manifesterer sig i dannelsen af gruppens dynamiske matrix. *Matrix* er det fælles bevidste og ubevidste netværk, som så at sige ytrer sig som et indbyrdes forbundet hele gennem det enkelte medlem, der forstås som et knudepunkt i og talerør for netværket. I dette perspektiv kan deltagerne følge Foulkes opfattes som »psyke-individer«, fordi deres grænser ikke løber parallelt med deres fysiske grænser. Man kan sige, at det psykiske er det, der finder sted imellem mennesker, og at de psykodynamiske processer er transpersonelle, (4). Matrix er endvidere opdelt i grundmatrix og dynamisk matrix.

Grundmatrix udgøres af en stabil præ-eksisterende samhørighed eller fællesskab mellem en gruppes eller et samfunds medlemmer, baseret på at de alle er mennesker, dvs. af samme art, med samme egenskaber, anatomi og fysiologi og eventuelle arkaiske reminiscenser, fra samme kultur, med samme sprog osv. (5, p. 212-213).

Dynamisk matrix udvikler sig progressivt på baggrund af grundmatrix gennem de i rum og tid interagerende gruppeprocesser, dvs. den dynamiske aktivitet i en gruppe, som det bl.a. skildres gennem de nedenfor fremstillede fire kommunikative niveauer og de fire gruppespecifikke terapeutiske faktorer, der omtales s. 288.

2. At vægte undersøgelse og analyse af det livs-rum, som de psykodynamiske processer skaber i den aktuelle situation, i *gruppen-som-helhed her-og-nu*, samtidig med at det personligt dynamiske og historiske undersøges og analyseres (horisontal og vertikal analyse). De Maré (6) præciserede det terapeutisk helt afgørende i at have et dobbelt øje på forholdet mellem gruppen-som-

helhed og den enkelte med formuleringen om et »betydningsfuldt men ikke-defineret forhold mellem det personlige fortrængte ubevidste og det ubevidste men ikke fortrængte kollektive eller gruppe-ubevidste (socialt ubevidste), som bliver aktiveret i gruppesituationen« (p.166).

De kommunikative niveauer – forskellige typer ubevidste processer

Foulkes opstillede følgende systematik over gruppens kommunikationsniveauer, som samtidig er en beskrivelse af forskellige typer ubevidste processer:

Man bevæger sig fra 1-4 glidende fra det bevidste til det mindre bevidste og mere ubevidste. Og man bevæger sig også imellem forskellige former for ubevidste processer:

1. *Common sense, hverdagsplanet*: almen social interaktion; bevidste og før-bevidste processer. Roller kan tjene som eksempel på koblingen mellem det sociale og personlige på dette niveau: alle gruppedeltagere udtrykker væsentlige sider af sig selv i form af de roller, som de bevidst og oftest mindre bevidst umærkeligt tildeles og påtager sig at udfylde i gruppens matrix.

2. *Overføringsniveauet*: nærmest det ødipale niveau, bevidste, før-bevidste og ubevidste hel-objektrelationer, fortrængte følelser og erindringer og aktuelt fortrængende forsvarsmekanismer.

3. *Det projektive niveau*: bevidste, mindre bevidste og især ubevidste projektioner og projektive identifikationer af del-objekter, placering af dem i gruppen og hos/i andre medlemmer, mere eller mindre bevidst og især ubevidst modtagelse eller afvisning af projektioner og projektive identifikationer, og tilsvarende ubevidste verbale og non-verbale reaktioner. – Den grundliggende ubevidste mekanisme er ikke fortrængning, men splitting/fraspaltning (dissociation).

4. *Det primordiale niveau* (primordial betyder sprogligt oprindelig, ældst, ur-). Dette niveau er ifølge Foulkes et niveau, hvis processer bl.a. manifesterer sig

i drømme og symbolske billeder i gruppen, f.eks. af gruppen som en mor eller et uhyre. Niveauret lod sig, mente Foulkes, bedst forstå gennem Jungs begreb om det kollektive ubevidste (3, p. 115; 7, p. 182-183). Dette niveau er definitivt uden for bevidsthedens grænser, men manifestationer, symboler og symbolske handlinger, der udspringer herfra, kan bevidstgøres.

Ifølge Zinkin (8) vil man i almindelighed på niveauerne 2 og 3 være klar over, at »der foregår et eller andet mellem os«, selvom man ikke helt kan formulere, hvad det er. På det 4. niveau er der tale om fundamentalt ubevidste processer, hvor alle grænser synes at forsvinde, og intet medlem »ejer« eller er ansvarlig for hvad der siges eller gøres. Hele gruppen inklusive gruppeterapeuten vil oftest ikke vide, at de er blevet »grebet« af en arketype. De almindelige civiliserede regler for social adfærd sættes til dels ud af funktion (se eks. 3 s. 284).

Bion

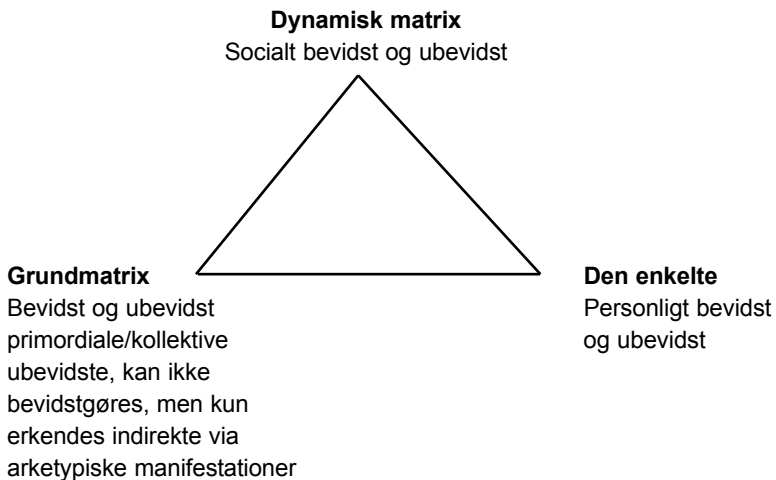
Bions (9) »løsning« på problemet det ubevidste i grupper var (i korthed) følgende ræsonnement: enhver menneskegruppe danner en struktur, en organisation af en eller anden art. Den benævnte han *gruppekultur* og så den som kompromiserne mellem den enkelte og den fælles mentale pulje, som deltagerne i gruppen anonymt og delvist ubevidst udgør. Denne pulje, som er amorf, kaldte Bion gruppe-mentaliteten. Den frembringes af det såkaldte *ubevidste proto-mentale system eller niveau* (Bion bruger begge termer), hvor der ikke findes nogen egentlig differentiering mellem fysiske og psykiske livsaspekter. I dette system eller på dette niveau findes prototyper til de tre såkaldte *grundantagelser* (dependens, kamp-flugt og pardannelse), som det kun er muligt at skelne imellem, i det øjeblik de manifesterer sig som psykologiske fænomener i form af en given gruppeadfærd determineret af en af de tre mulige antagelser.

Ifølge Bion kan de proto-mentale fænomener ikke forstås alene med reference til individet, idet det proto-mentale niveau i individet kun er en del af det proto-mentale system, der er en *funktion af gruppen*, hvorfor de protomentale fænomeners dynamik kun kan iagttages her (p. 101 ff).

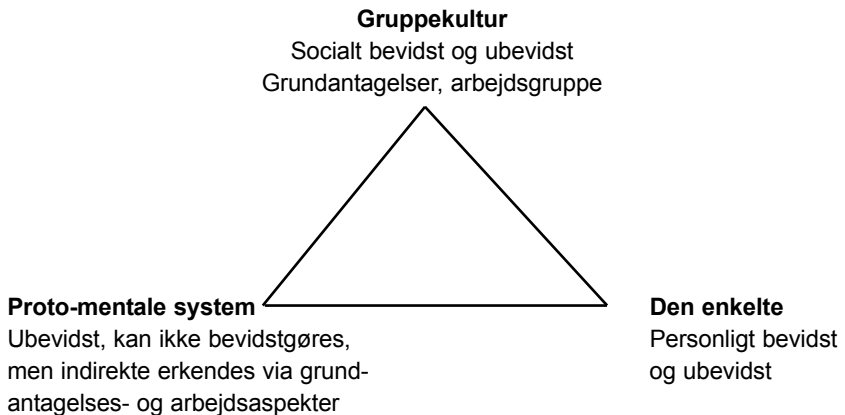
Gruppekulturen er i en vis forstand udtryk for forsvar mod angst, fusion og disintegration. En gruppes kultur indeholder ifølge Bion altid et progressivt og et regressivt aspekt. Det progressive forbandt han med, hvad han kaldte arbejdsaspektet og den såkaldte *arbejdsgruppe*, der er karakteriseret ved tænkning, differentiering og samarbejde, altså bevidsthed og formålsrettet mental aktivitet. Den regressiv dimension knyttede Bion sammen med de ubevidste grundantagelsesaspekter, som er kendetegnet ved vaghed, gentagelse og større eller mindre opløsning af kronologisk tid, altså af fravær af eller mangel på (rationel) bevidsthed.

Selv om modeller ofte både er forenklenende og forførende, vover vi alligevel nogle simple fremstillinger af Foulkes og Bions teorier i det håb, at de kan tydeliggøre nogle af de ubevidste processers områder og dynamik i grupper.

Foulkes:

Bion:

Disse enkle opstillinger kan, håber vi, hjælpe til at lokalisere forskellige ubevidste processer i gruppens dynamik. Dette er alene en abstrakt fremstilling. Dynamisk kan man naturligvis ikke isolere enkeltområder, der i praksis væver sig sammen i et fælles virke i den helhed, gruppen udgør.

1. den enkelte deltager som et oplevende selv: personligt fortrængt og fortrængende;
2. gruppen-som-helhed som samspilsmedium: ubevidste processer i gruppens kommunikation og dynamik;
3. forholdet imellem den enkelte og dynamisk matrix/gruppekultur, f.eks. via roller;
4. forholdet imellem den enkelte og grundmatrix (kollektive ubevidste)/proto-mentalt system;
5. forholdet imellem dynamisk matrix og grundmatrix (kollektive ubevidste), henholdsvis forholdet imellem gruppekultur og proto-mentalt system.

Som det fremgår, er gruppeanalysens principielle tilgang til det ubevidste eller ubevidste processer at formulere teorier om gruppens bevidste og ubevidste kommunikation og interaktion, samt at angive forskellige niveauer og områder for disse og deres forskellige mønstre. Desuden beskæftiger gruppeanalysen sig med, hvordan den enkelte deltagers personligt bevidste og ubevidste kommer til udtryk i den måde, hvorpå hun/han placerer sig/placeres i gruppens transpersonelle dynamiske netværk.

Med til helheden hører, at gruppeanalyse har overtaget psykoanalysens fremstilling af det personligt ubevidste og de forskellige retningers udformninger af dettes dynamik og proces.

Forskellige former for ubevidste processer finder sted på de forskellige niveauer. Overføring, fortrængning, projektion og splitting angiver vel i tilstrækkelig grad både dynamik, struktur og forsvar. Det gælder begge veje: både den enkelte deltagers overføring og projektioner på gruppen, terapeuten og andre deltagere, men også gruppens eller subgrupperingers overføring og projektioner på medlemmer, terapeuten og andre subgrupperinger. Processerne her kan i nogen henseender ligne den individuelle terapi og analyses, men vil i en gruppeanalytisk gruppe oftest være multiple, (se for en uddybning f.eks. 3 og 10).

Om det socialt ubevidste

Foulkes (3): ».. selvom den gruppeanalytiske situation beskæftiger sig intensivt med det ubevidste i freudiansk forstand, aktiverer og perspektiverer den også et helt andet område, som individet er ligeså lidt opmærksom på eller bevidst om. Ikke desto mindre er individet lige så drevet og formet af disse kolossale kræfter som af sit *det*, og forsvarer sig ligeså stærkt imod at erkende dem uden at være sig det bevidst, om end på helt andre måder. Man kunne tale om det socialt eller interpersonelt ubevidste« (p. 52).

Gruppeanalysen har ikke »opfundet« begrebet det socialt ubevidste. Det hidrører det fra psykoanalysens såkaldt socio-kulturelle skole i 1930'erne og blev først formuleret af Horney og Fromm, senere også af den for gruppeanalysen meget betydningsfulde sociolog Norbert Elias.

Betydningsafgrænsninger af det *socialt ubevidste* aftegner sig i litteraturen primært som:

et aspekt ved processer og strukturer i alt socialt liv, f.eks. i grupper, i institutioner og i samfund – i betydningen gruppens, institutionens, samfundets ubevidste eller manglende bevidsthed om de egne processers dynamik og indhold. Det for gruppeanalysen nok væsentligste eksempel er Elias' begreb figuration: mennesker i alle samfund lever i dynamisk gensidige relations- og afhængighedsmønstre, hvoraf nogle er klare og bevidste, mens andre er dybt og ubevidst forankrede konventioner, sædvaner og mere eller mindre ritualiserede handlingsmønstre baseret på almene (uskrevne) regler og normer.

I den gruppeanalytiske litteratur skelnes der ikke altid helt klart mellem begrebet socialt ubevidst som mere eller mindre analogt til det alment kulturelt ubevidste og socialt ubevidst i betydningen gruppens ubevidste.

Et særligt diskussionstema er desuden spørgsmålet om, hvorvidt man kan tale om et *personligt ubevidst* ved siden af det socialt ubevidste, sådan som det implicit fremgår af Foulkes-citatet ovenfor og følgende citat af Pines (11): »Ud over den infantile amnesi og forsvarerne som beskytter den ubevidste fortrængning, ud over og bag ved den, er vi ikke klar over, uvidende om meget af vores psykiske habitus, om vores kulturelle holdninger, ikke fordi de er fortrængte men fordi vi er overbevist om, at de er rigtige og rimelige og ikke behøver blive undersøgt. Termen »normalitets« begrænsede rækkevidde bliver klargjort for os, når vi er i kontakt med andre kulturer.« (p. 47). Pines opererer her eksplicit med en del af det *personligt ubevidste som ikke-socialt*. Andre, f.eks.

Elias (12), Lorenzer (13) og senest Dalal (14) hævder, at en sådan skelnen er uholdbar, da også det *personligt ubevidste må forstås som socialt konstitueret på alle niveauer*. En opfattelse vi fuldt ud deler, samtidig med at det fortsat er meningsfuldt at operere med begge termer og en sondring mellem det personligt og det socialt ubevidste for nærmere at præcisere bestemte processer og et særligt indhold.

Foulkes sætter i det ovenfor citerede lighedstegn mellem interpersonelt og socialt ubevidst, en formulering, der kan læses sådan, at det socialt ubevidste ikke kun forstås som noget andet end det personligt ubevidste, men også som afgrænset fra det primordiale/kollektive ubevidstes niveau, hvilket naturligvis heller ikke holder i og med det kollektive ubevidste selvsagt har indflydelse på indholdet af det socialt ubevidste.

Som en kommentar hertil er det nærliggende at fremdrage Zinkins (15) bemærkning om, at fordelen ved termen »socialt ubevidst« er, at den ikke binder sig til at angive, hvorvidt det socialt ubevidste enten er *kulturelt baseret eller baseret på strukturer, som er universelle og upåvirkede af kulturelle variationer* (p. 156). Zinkin referer her netop til forholdet mellem det socialt ubevidste og det kollektivt ubevidste.

Termen »social« er som nævnt almen og flertydig; »det ubevidste sociale nedslag« i såvel individ og gruppe er grundlæggende og generelt i og med opfattelsen af individet som konstitutionelt socialt. »Nedslaget« kan ikke meningsfuldt afgrænses til enten familien, skoleklassen, lokalområdet, arbejdspladsen eller samfundet og landet – det omfatter i vores forståelse det hele i den ene eller anden subjektive eller fælles variant.

Hopper (16) har i sin definition søgt at præcisere betydningsafgrænsningen af det socialt ubevidste til at være et begreb, der refererer til »eksistensen af og den både *begrænsende og udviklingsfremmende tvang i sociale, kulturelle og kommunikative forhold, som folk ikke er klar over*. Ikke klar over for så vidt som

disse forhold ikke opfattes (dvs. ikke kendes), og hvis de opfattes ikke anerkendes (dvs. benægtes), og hvis de anerkendes ikke opfattes som problematiske (dvs. tages for givne), og hvis de opfattes som problematiske ikke overvejes med passende nøgternhed og objektivitet« (p. 9).

Hoppers definition forekommer både teoretisk relevant og praktisk anvendelig: den gør implicit op med den driftsbaserede hovedtese hos Freud i Kulturens Byrde (17) om kulturen og »det sociale« som *kun* begrænsende og ubehageligt for individet; og den henviser konkret til de til enhver tid i en gruppe eksisterende begrænsende og fremmende kræfter – både på gruppeniveau og i den enkelte.

Eks. 1 (fra en gruppeanalytisk terapigruppe):

Gruppen har et meget tavst medlem: A. Hun har været i gruppen mere end et år. Der har flere gange været talt om A's tavshed. Hun har altid »været stille « og føler sig i gruppen usikker på, om det, hun kunne sige, har/vil have nogen betydning, om »det er godt nok«. A får jævnlige til svar, at gruppen lytter fuldt så meget til hende som til andre i gruppen, og at hun nogen gange har forbløffet gruppen, så den på det nærmeste var på den anden ende – sagt positivt.

Der går alligevel mange møder, hvor A stort set ingenting siger. (T) (gruppeterapeuten) henvender sig nogle gange til hende (og dermed indirekte til gruppen) og gør i flere omgange gruppen (og altså også A) opmærksom på situationen. Men gruppen synes ikke at se problemet; holdningen er nærmest, at A vel giver sig til at tale noget mere, når hun er parat til det. Når A en gang imellem får tungen på gled, taler hun næsten udelukkende om sig selv og sit. Da (T) gør hende opmærksom på det, og at det er i forhold til de andre i gruppen, hun er »tavs«, svarer A, at hun »nok ikke har lært det med følelser så godt«. Et nyt gruppemedlem får det indfald, om A's indstilling »ikke et lidet doven«.

Gruppen har længe været klar over problemet »det tavse medlem«, men ser – bortset fra (T) – bort fra det og gør sig ikke de tanker og følelser, som knytter sig til det bevidst. Gruppen, A inklusive synes at benægte tavsheden, så at sige overhøre den, muligvis også fordi der lurder en ubevidst konflikt omkring A's egocentriske adfærd og den øvrige gruppes interesser. Set i forhold til opstillingen p. 7 er der – ud over det personligt fortrængte og fortrængende i A – tale om ikke-erkendte samspil i gruppens kommunikation og negligerede rolletagninger og rolletildelinger.

Gradvist, bl.a. via det nye gruppemedlems reaktioner, kunne gruppen nå frem til en mere realistisk måde at forholde sig til problemet på og til en begyndende bearbejdning.

Hvordan manifesterer det socialt ubevidste sig?

Foulkes (3) omtaler det socialt eller interpersonelt ubevidste som en vigtig dynamisk faktor, der determinerer både relationer i gruppen og hver enkelt medlems individuationsproces ud fra gruppens fælles matrix (p. 258).

I det følgende gengiver vi en række forskellige bud på, hvordan det socialt ubevidste manifesterer sig i grupper og samfund.

Brown (18) har som en begyndelse beskrevet følgende fire måder:

1. som *antagelser*, som *forud givne (ikke-reflekterede) indstillinger og holdninger, fordomme*, som det der tages for givet; f.eks.: »her i gruppen plejer vi altså..« ;
2. som *fralæggelse af ansvar og desavouering*, som det ved jeg/vi ikke rigtig noget om – og jeg/vi vil helst heller ikke vide noget om det; f.eks.: »det er temmelig ubehageligt at høre om – kan vi ikke tale om noget andet.. « (sjældent hørt i terapigrupper); »vi er så pæne her, det bliver aldrig anderledes«;

3. som *socialt forsvar* – mekanismerne er projektion, benægtelse, fortrængning og undgåelse, typisk for at beskytte os mod det, vi ikke kan lide hos os selv; gruppens eller samfundets skygge. F.eks. i form af *syndebukke*: »det virkede også som om han havde svært ved at indgå i gruppen, som om han ville noget andet.. han var også meget forskellig fra os andre« (om en der har forladt gruppen efter få gange);
4. som *strukturel undertrykkelse* – f.eks. i form af kontrol og magt over informationer. F.eks.: »vi har vist ikke fortalt dig før.. det skulle vi måske have tænkt på at gøre men.. « – til en ret nytilkommen i en gruppe (p. 35-36).

Denne liste opstilles som meget foreløbig. Den kan læses som en opregning af forsvarsmekanismer mod angst og bevidstgørelse. Opdelingen kan måske forekomme kunstig, idet flere af »måderne« blander sig med hinanden i den konkrete situation – som det oftest er tilfældet med forsvarsmekanismer. Ikke desto mindre er det nyttigt at isolere de enkelte »måder«, fordi det skærper opmærksomheden.

I sine bestræbelser på at indkredse, hvad man kan forstå som indholdet af det socialt ubevidste, henviser Hopper (16) til sociale og kulturelle faktorer inden for tre kategorier:

- 1.»det man ikke er klar over/ikke gør sig klart, men tidligere var klar over, f.eks. de tanker og følelser som knytter sig til ødipuskomplekset«.
2. »det man ikke er klar over eller bevidst om, men som man tidligere var delvis bevidst om, f.eks. fantasiliv før sprogerhvervelsen«.
- 3.»det man ikke er bevidst om og aldrig har været bevidst om«, såkaldt »arkaisk« materiale der ikke kan erkendes direkte og som Hopper foretrækker at kalde »dynamisk ikke-bevidst« (p. 11).

Desværre eksemplificerer Hopper kun disse kategorier med, hvad der må betegnes som socialt ubevidst indhold i det individuelle eller personligt ubevidste og giver ingen gruppeeksempler. Vi vil (derfor) gøre et forsøg på at anskueliggøre, hvordan Hoppers kategorier kan manifestere sig i den gruppeanalytiske gruppes bevidst og ubevidste dynamik:

Eks. 2 (fra en gruppeanalytisk terapigruppe):

Et medlem, B, taler om, hvordan gruppens samtale for nogle måneder siden om forældres drikkeri senere førte hende til at læse en bog om emnet. Hun er derigennem blevet mere klar over, hvor stor en rolle moderens alkoholisme har spillet for hende: usikkerheden, uvisheden, den generelle utryghed og skamfølelse i lange perioder i hendes opvækst. Et andet medlem, C, bliver gennem B's tale mindet om sine forældres misbrugsmønstre, som han da nok har kendt til og delvis erkendt, men, siger C nu, alligevel ikke klargjort sig omfanget af og nok slet ikke, hvilken betydning det har haft i hans liv, bl.a. hvad angår valg af partnere. B »røber«, at hun her i gruppen i længere tid har haft den fantasi, at C på nogen måder kunne være som hendes far, »det er nok pga. alderen« (C er 25 år ældre end B), og D (kvindeligt medlem, samme alder som B) som hendes mor, »selvom du (D) slet ikke ligner hende«. D: »årh nej, nu igen – mor! Det er nok, fordi jeg tager ansvar og kan handle«. E (mandligt medlem): »hvad er vi andre så? Søskende?«.

En væsentlig baggrund for dette gruppemøde er, at der næste gang kommer et nyt medlem, hvad gruppen har vidst længe. Det har formentlig aktiveret erindringer om dårligt forældreskab og fantasier om, at noget lignende kunne ske her i gruppen med (T) og gruppen-som-helhed i rollen som svigtende og for sømmelig forælder. I gruppens sociale ubevidste er der såvel jalousi og angst for udelukkelse, men også et skjult håb om noget bedre end det, der var i barndommen. Det udtrykkes både i B's ødipale fantasi om en ny og bedre forældrekonstellation (repræsenteret ved C og D); og – formuleret i Bions begreber

– ved at gruppen i det regressive aspekt skifter mellem dependens og par-dannelse (især repræsenteret i dialogen mellem B og C). I det progressive aspekt frembringer situationen en arbejdsgruppe-indstilling, som gør erkendelse og en mere realistisk opfattelse af barndommen mulig.

Sider af både B's og C's hidtidige benægtelser vedrørende forældrenes misbrug synes i dette gruppemøde at blive bevidstgjorte. Den personlige benægtelse og fortrængning finder støtte i samfundets manglende eller i hvert fald mangelfulde erkendelse af, hvor skadelige alkoholiserede forældre kan være for deres børn. Dette illustrerer et socialt ubevidst indhold på samfundsplan, som også gør sig gældende i gruppens grundmatrix.

Om det socialt ubevidstes dynamik

Som led i diskussionen om det socialt ubevidstes dynamik indfører Hopper (16) som en form for parallel til gentagelse i overføringen på individuelt plan begrebet »*ækvivalens*« i betydningen gruppers gentagelsestvang. Det socialt ubevidste har en tydelig dynamisk funktion i form af, at mennesker i forskellige sociale systemer er tilbøjelige til at genskabe tidligere (traumatiske) situationer i form af handlinger, fantasier, objektrelationer og følelser i nye situationer, så den nuværende situation opfattes som »*ækvivalent*« med den tidligere. Der er altså tale om en form for gruppeoverføring af en ubevidst opfattet situation fra dens oprindelige sociale kontekst til den aktuelle situation. Dette ses særligt tydeligt i regressive situationer som f.eks. i storgrupper og i institutioner (p. 13ff).

Og endelig har Dalal (14) fremhævet *magt og magtforskelle* som en afgørende dynamisk faktor i det socialt ubevidste. Magt er en faktor, som strukturerer det kommunikative felt/matrix, og i en vis udstrækning determinerer, hvad der kan foregå i forskellige dele af en gruppe eller et samfund. På denne måde virker delvist socialt ubevidste magtforhold og magtforskelle bestemmende for individets selv-følelse, identitet og relationer. I den lille gruppe ses f.eks. hyp-pigt forsøg på at monopolisere gruppen og kamp om at blive gruppens uformelle leder kombineret med undertrykkelse af, eventuelt selv-undertrykkelse hos de »svagere« medlemmer (p. 548).

»A group-mind«?

Rent pragmatisk gør Hopper (16) gældende, at på samme måde, som gyldigheden og brugbarheden af begrebet »ubevidste« er blevet accepteret, så behøver vi et begreb som det »socialt ubevidste« for at kunne forholde os til og diskutere sociale, kulturelle og kommunikative ufriheder og begrænsninger samt udviklingsfremmende muligheder. Han afviser imidlertid, at sociale systemer skulle have »an unconscious mind or any kind of mind«, og at noget sådant skulle ligge implicit i begrebet »det socialt ubevidste«. For ham er også betegnelsen »group mind« misvisende (p. 11).

I modsætning til Hopper hævder Foulkes (3) til gengæld, at »gruppen associerer, responderer og reagerer som en helhed, idet den betjener sig af snart en, snart en anden som talerør, men det er altid det transpersonelle netværk, som er aktiveret og ytrer sig. I den forstand kan vi postulere eksistensen af »a group mind« (p. 118).

Zinkin (15) påpeger, at en gruppe på den ene side ikke har nogen egen hjerne, kun en samling hjerner lokaliseret i dens individuelle medlemmer, men at man alligevel på en eller anden måde må forholde sig til fremkomsten af »a group mind« (p. 151).

Det forekommer os, ligesom Foulkes og Zinkin, at der, når man begynder at beskæftige sig med gruppens bevidste såvel som ubevidste processer og disses indhold, opstår et behov for forestillingen om en struktur, der kan rumme »det hele«, f.eks. i form af et begreb som »group mind«. Denne term er vanskelig til det umulige at oversætte til dansk. Hverken »gruppesjæl« eller »gruppepsyke« er særligt tilfredsstillende. Vi foretrækker at tale om *gruppen-som-helhed* og *gruppens bevidste og ubevidste*, som altid vil være et socialt ubevidste med det kollektive ubevidste i baggrunden.

Kollektive ubevidste

Som nævnt formulerede Foulkes et kommunikationsniveau, som han benævnte »*det primordiale niveau*«, idet han henviste til Jungs begreb det kollektive ubevidste for forståelsen af fænomener på dette niveau.

Det *kollektive ubevidste* har vi alle del i. Det er det dybeste lag i det ubevidste, hvis indhold er uafhængigt af den enkeltes personlige erfaringer. Det består altså ikke af fortrængt materiale. Det er struktureret af *arketyper* i betydningen præ-eksisterende strukturerende aspekter i psyken, som ligger formende bag mulige typiske adfærdsformer, følelser og oplevelser af os selv og verden. Arketyperne aktiveres i de forskellige almene universelle livssituationer, vi som mennesker møder eller befinder os i, som udtryk for det ubevidstes kreative funktion. Der er således ikke tale om nedarvede billeder.

Arketyperne kan som sådan ikke erfares, men deres virke kommer til udtryk i bevidstheden som (arketypiske) billeder, symboler, forestillinger og ideer, baseret på historisk aktuelt konkrete erfaringer med det pågældende tema, sådan som vi kender det fra de universelle temaer og deres udvikling i religioner, myter og andre kulturelle manifestationer. Tilsvarende møder vi også arketypiske temaer eller mønstre og deres konkretiserede manifestationer i vores oplevelser, følelser og handlemåder i dagliglivet, f.eks. ved fødslen af et barn og etablering af mor-barnkonstellationen, eller ved en gruppes opgør med faderautoriteten (se eks. 3, s. 284).

Ifølge Jung (19, 20) et det ubevidste som nævnt *selvregulerende-kreativt* og står i et gensidigt *kompensatorisk* forhold til bevidstheden. Kompensatorisk skal her forstås i bred betydning: som korrektion, bekræftelse, afbalancering og som termen angiver compensation. Forudsætningen for en velfungerende psyke – og velfungerende gruppe – er et dialogisk forhold mellem det bevidste og det ubevidste.

Mødet med arketyriske manifestationer i gruppeanalytiske grupper kan siges at ske allerede i form af den kreds af stole, der møder gruppens medlemmer, hver gang de kommer. Den indeholder cirkelns eller ringens symbolik på helhed, orden, det at høre til og kontinuitet, alt sammen noget, der i sig selv bidrager til den terapeutisk helende proces. Arketyper og arketyriske temaer manifesterer sig også, som det følgende eksempel viser, gennem de forskellige roller, en gruppe kan anbringe sine medlemmer i.

Eks. 3: fra en gruppeanalytisk workshop afholdt som led i et organisationsudviklingsprogram. Det fandt sted i den tredje af seks sessioner (21, p. 117ff).

Gruppelederen (L) havde gentagne gange gjort gruppen opmærksom på et gentagende temmelig destruktivt adfærdsmønster i form af, at medlemmerne hele tiden drak vand under gruppemøderne for så at måtte forlade gruppen for at gå ud at tisse. (L) havde også forsøgt at vise gruppen, hvordan denne adfærd forstyrrede kommunikationen og forhindrede gruppens udviklingsproces.

Denne konfrontation havde vakt gruppens vrede. Man var vant til denne form for adfærd under alle møder, og det havde man aldrig set som et problem. Gruppens kamp for at komme overens med (L) som en autoritetsperson kulminerede, da en mand (H) med høj status i gruppen – tydeligvis som talerør for den – udfordrede (L) i en slags tvekamp, med ordene: »Hva' hvis vi nu ber' dig forlade rummet, jeg mener, hvis vi smider dig ud af gruppen.« »Jeg blir'«, svarede (L), som følte alle fysiske tegn på angst og tænkte, at nu forlod gruppen formentlig rummet for på den måde at smide hende ud.

Gruppen gik imidlertid ikke. Langsomt faldt spændingen under lang tavshed, og efter et stykke tid var gruppen i stand til at gå videre med at undersøge og reflektere over sin egen proces.

Da workshoppen endte, havde gruppens medlemmer en bevidst erkendelse af, hvorledes dette vanemæssige adfærdsmønster under diverse møder forhindrede dem i at være kreative og tage de nødvendige beslut-

ninger og ansvar i det daglige arbejde. De forstod, at de så at sige saboterede deres egen proces.

Gruppelederen (L) var tydeligt en trussel mod status quo. Hendes kommentarer og tolkninger blev oplevet som angreb på gruppens integritet og en trussel mod dens hidtidige definition af sig selv, som indebar et for længst etableret mønster struktureret ud fra en socialt ubevidst grundantagelse om kamp-flugt. Hun blev mødt med massiv modstand fra gruppen mod bevidstgørelse af et adfærdsmønster, som gruppen »aldrig havde set som et problem«; ikke blot modstand, men også forsvar mod ændring og omdannelse af gruppens hidtidige selvforståelse og form for helhed, (jævnfør de tidligere anførte beskrivelser hos Brown og Hopper af det socialt ubevidstes udtryksformer).

På det primordiale eller kollektive ubevidstes niveau blev der dog projiceret tilstrækkelig magt over på lederen til, at hun blev set i billedet af en almægtig patriarkalsk lederskikkelse. Dette billede var i stand til at forhindre gruppen i konkret handling (korporlig udsmidelse af (L) eller udvandring) og kunne fastholde den på det symbolske plan. Dvs. at det blev muligt for gruppen at gennemleve det arketyriske ritual, der – som et nødvendigt led i opløsning af stagnation til fordel for ny udvikling – indebærer, at den gamle konge eller autoritet (repræsenteret af (L)) må ofres, dø og genfødes i en ny skikkelse. Gruppen var her grebet af en arketyrisk konstellation, som manifesterede sig i rollerne som patriark/konge og kongemorder/helt a la Brutus og det rituelle drab.

I og med at lederrollen blev projiceret på (L), overtog hun dette aspekt fra gruppens hidtidige uformelle leder (H). Hun repræsenterede dermed også ham, der herigennem blev fri til at udføre rollen som helten. (H) kunne så i den rolle på gruppens vegne forsøge at dræbe/detronisere lederen. I og med han som helt tabte tvekampen, svækkedes (H)s position som den hidtidige uformelle leder i gruppen. Konsekvensen heraf blev en åbning, der tillod, at magtforholdene i gruppen kunne debateres.

Gennemlevelsen af ritualet medførte således en ny og anderledes forståelse af autoritet i gruppen, (L) gik med Foulkes' ord fra at være leder af gruppen til at være leder i gruppen. Dette åbnede i de efterfølgende sessioner op for betydningsfuldt arbejde med gruppen-som-helhed og de interpersonelle relationer mellem dens medlemmer i forbindelse med temaer som konkurrence, magt og magtkamp. »Sabotagen« blev forstået som en måde at udtrykke og kontrollere disse fænomener på. Gennem en transformation af det arketyperiske autoritetsmønster blev autoritet, fra at være noget, der blev gruppen påtvunget, og som den måtte afvise, omformet til at være noget, der lå i gruppen selv. Det viste sig ved, at gruppen gennem at overtage et bevidst ansvar for sin egen proces kunne bruge dette til nødvendig ændring og selvudvikling. Gruppen blev herigennem omdannet til en ny og mere hel gruppe med »arbejdsgruppekvalitet«. Den blev mere bevidst og samtidig en mere demokratisk container for sin egen og sine medlemmers fortsatte udvikling.

Selvom der er tale om primitive, og hvad der kunne synes nærmest barbariske processer, er det vigtigt at erkende også disse processers terapeutiske eller ændrings- og udviklingsmæssige potentiale. I eksempel 2, s. 280 var der på det primordiale niveau tale om, at forældrearketyperne (mor-, fararketyper) var aktiveret i et overvejende negativt aspekt, dvs. som dårlige forældre. Heroverfor fremstod arketyperen parret (Syzygy), som symboliserer forening og helhed. Den ligger bag grundantagelsesaspektet om pardannelse og det deri indeholdte håb og kreativitet.

Roller

Roller aktiveres ubevidst i en gruppe, når der i dens proces opstår og udvikles et bestemt tema (f.eks. autoritet), som i den aktuelle situation kræver, at en nødvendig funktion bliver repræsenteret og udøvet. Det sker gennem et eller flere gruppemedlemmers ubevidste identifikation med den/de pågældende rolle/r. Listen over roller er formentlig uendelig. Ud over de allerede nævnte er der: tricksteren/klovn, femme-fatale, elskeren, frelseren, den vise gamle mand/kvinde, den store mor, selvet osv.

Når en *rolleidentifikation* bevidstgøres, betyder det, at personen løsnes fra at være offer for en arketypisk tvang til at udøve en bestemt rollefunktion i en gruppe – som f.eks. syndebukken, der modtager alle gruppens projektioner af aspekter, som de øvrige medlemmer ikke ønsker at identificere sig selv med. Den pågældende kan enten føle sig fri, eller ud fra en forståelse af den symbolske betydning af rollen og dens værdi for den aktuelle situation i gruppen bevidst vælge fortsat at repræsentere de kvaliteter, som de øvrige medlemmer ikke vil kendes ved. I sidste tilfælde vil det åbne op for yderligere *bevidstgørelse af socialt ubevidste processer* i gruppen og altså være en særdeles meningsfuld handling, meget modsat det at være et meningsløst offer for en given rolle. Bevidstgørelse af rollefunktioner og rolleidentifikationer fører til *integration og udvikling på såvel gruppe- som individplan*.

Zinkin (15) har redegjort for, hvorledes arketyper enten kan dominere en gruppe eller svæve i baggrunden, men ikke desto mindre virke determinerende for gruppeprocessen. Det mest grundlæggende udtryk for dette er den måde, hvorpå gruppen-som-helhed ofte symboliserer moderen i hendes henholdsvis positive og negative aspekter, dvs. som henholdsvis rummende og omsorgsfuld eller omklamrende og forsømmende (jf. eks. 2, s. 280). Andre i baggrunden »svævende« arketyper kan være faderen, når gruppen beskæftiger sig med regler og normer, eller anima, når medlemmerne forføres af gruppens mystik, eller selvarketyper, når enten de enkelte medlemmers personlige selv opleves særligt prægnant eller gruppen-som-helhed opleves som en slags »gruppe-selv« i form af et »vi«.

Disse *arketypiske mønstre* hører ikke til noget bestemt enkelt gruppemedlem, heller ikke selvom de eventuelt ageres ud i rolleadfærd. De er lige så meget placeret *uden for individet og mellem individerne* i deres indbyrdes kommunikation som de er *inden for det enkelte individs indre univers*. Det særlige eller specielle og vigtigste sted at lokalisere arketyperne er »imellem«, hvilket betyder, at de konstitueres af interaktionsmønstrene i den aktuelt foreliggende bevidste situation, som de virker formende på. De har således en naturlig og

kreativ funktion i form af at bidrage til kommunikationen og derved snarere fremme end hindre den, (15, p. 157).

Zinkins opfattelse af, at det vigtigste sted at lokalisere arketyperne er »imellem«, kan sammenlignes med Browns (18) fremhævelse af, at *området mellem det personlige og det socialt ubevidste* er af særlig interesse for gruppeanalysen. Begge udsagn har affinitet til Foulkes formuleringer vedrørende *transpersonelle* processer.

Resonans

Foulkes (3) formulerede fire såkaldte gruppenspecifikke terapeutiske faktorer: social integration, spejling, udveksling samt *aktivering af det kollektive ubevidste, der »fungerer som kondensator« via fortætning og resonansfænomener* (p. 33-34) eventuelt kulminerende i rolleidentifikation som beskrevet ovenfor.

Den konkrete aktivering af det kollektive ubevidste i en given situation sker som allerede omtalt som en kompensatorisk bestræbelse i forhold til den fremherskende bevidsthed, som herigennem støttes eller korrigeres i forhold til det tema, den opgave eller det problem, situationen indeholder, jf. eksempel 3 ovenfor.

Resonans er udtryk for en selektiv, upersonlig, instinktiv, intuitiv, basalt ubevidst kommunikation (og tilsvarende ubevidst fortolkning) heraf, i overensstemmelse med ubevidste temaer i gruppen og indre ubevidste konstellationer hos de berørte. Der er ikke i sædvanlig forstand afsendt eller modtaget noget bestemt budskab, forbindelsen eller korrespondancen er spontan og intuitiv. F.eks. sagde et gruppemedlem i en stilhed: »hvordan kan det være, at jeg synes, at jeg tænker bedre her i gruppen, end når jeg sidder for mig selv«. Han syntes på det givne tidspunkt at kunne være ved og med sig selv på en anden måde i gruppens transpersonelle univers, end når han var alene.

Når et gruppemedlem bliver gruppens talerør eller repræsenterer en bestemt rolle, sker det altså via resonans i det såkaldte fælles mentale kommunikative felt, hvor det ikke er adskilte individer, der kommunikerer, men mentale processer, hvis møde og sammenkoblinger udtrykker sig i *fortætning og resonansfænomener*.

Eftersom »dette mentale operationsfelt inkluderer, men også overskrider individet«, brugte Foulkes termen »*transpersonelle processer*«, der i og med at give gruppen sammenhæng og mening for hver enkelt deltager samtidig er helt afgørende for selve gruppedannelsen.

Gruppedannelse

Den væsentligste del af gruppedannelsen synes altså at foregå på et ubevist plan, hvilket vil sige, at de *fundamentale gruppekonstituerende processer foregår på eller hidrører fra det primordiale eller kollektive ubevidstes niveau*. Grupper dannes ifølge Foulkes således ikke primært af medlemmernes (bevidste) interaktion eller projicerede overføringsrelationer.

Til sammenligning lod Bion »grundantagelsesgrupperne«, der ligeledes har afgørende betydning for gruppers dannelse og udvikling i dialog med »arbejdsgruppen«, udgå fra, hvad han kaldte det *proto-mentale system eller niveau*.

Bion (9) definerede det proto-mentale system som et niveau, på hvilket der ikke er nogen differentiering mellem det fysiske og det mentale eller psykiske aspekt i menneskets livsudtryk. En sådan differentiering antages først at indtræffe, når en konkret grundantagelse er aktiveret og manifesterer sig i gruppe-adfærd eller kropslige processer. Bion skrev desuden om det proto-mentale system, at han måtte formulere et sådant begreb, da han ellers ikke kunne »fremstille noget, der ikke udtrykker en rigid rækkefølge af årsag og virkning« (p. 101).

Dette proto-mentale system forekommer mere eller mindre identisk med Jungs betegnelse af det kollektive ubevidste som et *psykoidt felt*. Termen psykoid

betegner, at modsætningen mellem psykiske og fysiske/fysiologiske fænomener overskrides på det kollektive ubevidstes niveau, hvor alle grænser er ophævet, og hvor der forekommer synkronistiske fænomener i betydningen akausale sammenhænge. Så igen synes vi implicit – også af Bion – at henvises til det kollektive ubevidstes niveau og til nødvendigheden af transcenderende begreber som gruppen-som-helhed, matrix og transpersonelle processer for at forstå de grundlæggende processer ved grupperes dannelse og fortsatte udvikling. Implicit refererer begreber om proto-mentale og psykoide fænomener også til et *instinktivt element* ved gruppedannelse, som f.eks. Miller (22) har taget op. Dette kan jævnføres med spørgsmålet om, hvorvidt det ubevidste også omspænder det fysisk-biologiske (1).

Terapeutiske implikationer

Begrebet og processen »analyse« betød for Foulkes (5) »the process of translating unconscious in conscious meaning« (p. 210), altså at *oversætte ubevidste betydningsdannelser til noget bevidst meningsgivende*. Når talen og samtalen i den analytiske gruppeproces er uklar, dobbelttydig eller fragmenteret, kan det, skrev Foulkes, være nødvendigt »at søge efter skjulte og forskudte motiver og bevæggrunde, som må analyseres og fortolkes« (ibid). Oversættelse vil i Foulkes' terminologi sige »bevægelsen fra symptom til problem« (3, p. 68-69), dvs. gennem en fremadskridende kommunikation at transformere de mere eller mindre private og konkrete ubevidst determinerende psykiske manifestationer til et bevidsthedsbærende og bevidsthedsskabende sprog, altså et sprog, som både subjektivt og fælles er reflekterende og symboliserende. At gøre det ubevidste bevidst, skrev Foulkes (23) et andet sted »gælder ikke kun det fortrængte ubevidste, men også det, jeg har kaldt det *socialt ubevidste*« (p. 252).

Gruppen kan, som de tidligere eksempler har vist, være mere eller mindre bevidst om sin måde at udveksle på, om sit udvekslingsystem. Værdierne bag

er ofte ubevidste som en del af gruppens socialt ubevidste, ligesom antagelser om, hvad der hører sig til og ikke hører sig til, f.eks. normen om, at man skal være venlig og ikke må såre hinanden, hvilket sætter ret snævre rammer for, hvad gruppen kan tale om, og hvilke reaktioner der er tilladelige i det gensidige samspil.

Foulkes udvider således området for analyse og fortolkning til at omfatte sociale forhold i kraft af, at det terapeutiske medium er gruppen-som-helhed. Hopper (16) uddyber og skærper dette ved at understrege, »at en analytisk gruppeterapeut, som ikke har kendskab til sociale forholds og kræfters virkninger, ikke vil kunne være opmærksom på den ubevidste genskabelse af dem i den terapeutiske situation« (p. 9-10). Hun/han vil ikke kunne skabe et rum for gruppens deltagere, hvor de kan forestille sig, hvorledes deres identitet er blevet formet igennem bestemte historiske og politiske øjeblikke og omstændigheder, og hvorledes dette fortsat påvirker dem livet igennem.

Også kendskab til Jungs teorier om arketyper og det primordiale niveau er ifølge Zinkin (15) nødvendigt for den gruppeanalytiske terapeut, fordi dette fører yderligere en befordrende dimension til forståelsen af, hvad der foregår i en gruppe, og fordi det er vigtigt at være opmærksom på eventuelt fraspaltet arketypisk indhold, som kan ødelægge gruppeprocessen, eksempelvis ved ideologisk at fiksere gruppen til at afvise og undgå enhver forskellighed.

Det er naturligvis hele tiden gruppens opgave at (forsøge at) gøre sig bevidst om sine værdier – og her har gruppeanalytikeren en særlig opgave og et særligt ansvar. Dvs. at gruppen kontinuerligt kritisk må reflektere over form og indhold i sin egen kommunikation. I sammenhæng hermed rummer gruppen også mulighed for en tilsvarende bevidstgørelse af og kritisk refleksion over de i samfundet gældende socialt bevidste og socialt ubevidste normer og regler, som medlemmerne automatisk fører med ind i gruppen.

Afrunding

Gruppenanalyse opererer ikke med et enhedsbegreb vedrørende »det ubevidste«.

Til forskel fra psykoanalyse vedrører teoridannelsen ikke primært det intrapsyke personligt ubevidste, men det ubevidste i relateringen og relationerne samt disses konfigurationer, det vil sige ubevidste interpersonelle og transpersonelle processer bl.a. form af resonans.

Som det er fremgået, indeholder gruppens dynamik flere og forskelligartede samtidigt virksomme ubevidste processer.

Man må således konstatere, at man i gruppen møder det ubevidste i tre betydninger: som det *personligt fortrængte* og som det *ikke-fortrængte sociale og kollektive ubevidste* (i betydningen ikke-bevidstgjorte). Det er i spændingsfelterne mellem disse tre former for ubevidste processer og bevidstgørelsen af disses dynamik, at de væsentligste sider af gruppens terapeutiske potentialer ligger.

Eksisterer der ikke et mellemrum
som ikke er et tomrum
og ikke et stridsrum

blot et liniespil

mellemskygger

-stillinger

-ting

et interregnum

hvor alle kan komme

ligge

og være

uden for sig selv

fælles om at fatte den fælles ufattelighed

Inger Christensen (24)

Referencer

1. Andkjær Olsen, O. & Vedfelt, O. Det ubevidstes mange ansigter – en historisk oversigt. *Psyke & Logos* 1992, **13.1**: 11-41.
2. Westen, D. The scientific status of unconscious processes: is Freud really dead? *JAPA* 1999, **47.4**: 1037-1060.
3. Foulkes, S.H. *Therapeutic Group Analysis*. London: Allen & Unwin, 1964.
4. Foulkes, S.H. The group as matrix of the individual's mental life (1971) I: Foulkes, E. (ed.) *Selected Papers*. London: Karnac, 1990.
5. Foulkes, S.H. Access to the unconscious processes in the group-analytic group (1971) I: Foulkes, E. (ed.) *Selected Papers*. London: Karnac, 1990.
6. de Maré, P.B. *Perspectives in group psychotherapy*. London: Allen & Unwin, 1972.
7. Foulkes, S.H. Group dynamic processes and group analysis (1968) I: Foulkes, E. (ed.) *Selected Papers*. London: Karnac, 1990.
8. Zinkin, L. Exchange as a therapeutic factor in group analysis I: Brown, D. & Zinkin, L. (eds.) *The psyche and the social world*. London: Routledge, 1994.
9. Bion, W. *Experiences in Groups*. London: Tavistoc, 1961.
10. Aagaard, S. et al. *Gruppeanalytisk psykoterapi*. København: Reitzel 1994.
11. Pines, M. The group as-a-whole I: Brown, D. & Zinkin, L. (eds.) *The psyche and the social world*. London: Routledge, 1994.
12. Gfäller, G.R. »Figuration«: The Contribution of Norbert Elias I: *Group Analysis* 1993, **26.3**: 341-356.
13. Lorenzer, A. *Über den Gegenstand der Psychoanalyse oder. Sprache und Interaktion*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1973.
14. Dalal, F. The Social Unconscious: A Post-Foulksian Perspective I: *Group Analysis* 2001, **34.4**: 539-556.

15. Zinkin, L. Is Jungian Group Analysis Possible? I: Zinkin, H., Gordon, R. & Haynes, J. (eds.) *Dialogue in the Analytic Setting*. London: Jessica Kingsley, 1998.
16. Hopper, E. The Social Unconscious: Theoretical Considerations I: *Group Analysis* 2001, **34.1**: 9-27.
17. Freud, S. *Kulturens Byrde*. København: Reitzel, 1970.
18. Brown, D. A Contribution to the Understanding of the Social Unconscious I: *Group Analysis* 2001, **34.1**: 29-38.
19. Jung, C.G. Two Essays on Analytical Psychology I: *Collected Works vol. 7*. London: Routledge, 1990.
20. Jung, C.G. The Archetypes and the Collected Unconscious I: *Collected Works vol. 9.1*. Princeton: 1990.
21. Thygesen, B. *Grupper individuation – individuation i grupper*. København: Dansk Psykologisk Forlag, 2000.
22. Miller, E. »Are basic assumptions instinctive?« I: Bion, T. (ed.) »*Bion's Legacy to Groups*«. London: Karnac, 1998.
23. Foulkes, S.H. Problems of the large group I: Foulkes, E. (ed.) *Selected Papers*. London: Karnac, 1990.
24. Christensen, I. *Det*. København: Gyldendal, 1969.

BØRNS LEG – EN BRO IMELLEM FANTASI OG VIRKELIGHED

Matrix 2002; 3, s. 295-318

Else M. Holmberg

Denne artikel diskuterer dels symbolsk eller repræsentativ leg i normaludviklingen, teoretiske synspunkter på betydningen af at kunne lege og forudsætninger for udvikling af symbolfunktion, dels leg som medium i psykoterapi med børn. Anden del omhandler omtale af børn, hos hvem udvikling af evne til at symbolisere ikke blot er hæmmet, men næppe er kommet i gang, og artiklen diskuterer muligheder for at stimulere en udvikling af evne til at symbolisere. Konkret rettes opmærksomheden mod behandling af de børn, som det er vanskeligst at nå, og som i særlig grad udfordrer os.

Artiklen bygger primært på Donald Winnicotts, Melanie Kleins og Hanna Segals tænkning.

Indledning

Børns legen (playing) er en aktivitet, som binder indre og ydre virkelighed sammen, en aktivitet, som bygger bro imellem det ubevidste, førbevidste og den ydre virkelighed.

»Læg stor vægt på et barns evne til at lege. Hvis et barn blot kan lege, er der plads til et symptom eller to, og hvis et barn er i stand til at nyde legen, både alene og sammen med andre børn, er der ingen alvorlige problemer på færde. Hvis der udvises en rig fantasi i denne leg, og hvis barnet også har glæde af lege og spil, som hviler på en nøjagtig perception af den ydre virkelighed, kan I være ret godt tilfredse, også selvom det pågældende barn tisser i sengen,

stammer, får raserianfald af og til, kolik eller er deprimeret. Legen viser, at barnet, hvis det får almindeligt gode og stabile vilkår, formår at udvikle sig personligt og med tiden blive et helt menneske, som er ønsket og hilst velkommen af verden« (1).

Winnicott kalder barnets leg for porten til det ubevidste, og få har som Winnicott betonet symbollegen som det medium, hvorved barnet kan reflektere over, fantasere om og bearbejde sine relationer og følelsesmæssige erfaringer. Han fremhæver det universelle og udviklingsfremmende i legen, som han kalder barnets arbejde. Når barnet leger, manipulerer det – i det ubevidstes og førbevidstes tjeneste – med fænomener, som befinder sig uden for dets selv, og barnet lægger mening i de udvalgte fænomener.

Hos Freud finder vi et tidligt eksempel på en detaljeret observation af et lille barns leg og synspunkter på betydningen af legen. »Det er klart, at børn i deres leg gentager alt det, som har gjort indtryk på dem i det virkelige liv, og at de i denne aktivitet afreagerer styrken af dette indtryk, og – kunne man sige – gør sig til herre over situationen« (2).

I skriftet »Hinsides Lystprincippet« (2) møder vi, midt i filosofiske og abstrakte betragtninger, en særdeles jordnær beskrivelse af et 18 måneder gammelt barn, som leger. Det er Freuds eget barnebarn, som er i færd med, igen og igen, at kaste en garntrisse, som er bundet til en snor, ud af sin tremmeseng og trække den tilbage igen. Bedstefar Freud noterer sig den sammenhæng, hvori legen foregår, de følelser, barnet viser, og de udråb, barnet ledsager sin leg med. Når garntrissen kastes ud, udbryder barnet »o-o-o«, når den trækkes tilbage »a-a-a«. Freud udlægger udråbene som »fort-da« (»væk-der«) og relaterer legen til barnets forhold til mor. Freud lægger den mening i barnets aktivitet eller »leg«, at den er et symbolsk udtryk for barnets måde at komme overens med en følelsesmæssig erfaring, nemlig de følelser, som mors fravær vækker.

Artiklen vil behandle to temaer:

1. Den symbolske eller repræsentative aktivitet, som vi ser den hos det normaltudviklede barn, som leger og tegner. Der vil blive omtalt teoretiske synspunkter på, hvorfor evne til at lege er så betydningsfuld, ja; afgørende for barnets udvikling.
2. Legen som medium i psykoterapeutisk behandling af børn. Denne del af artiklen omhandler både børn, hvis legeevne er hæmmet, og børn, som næppe har udviklet evne til at symbolisere, samt overvejelser om, hvordan det måtte være muligt at stimulere evne til at symbolisere hos sådanne børn – her tænkes på børn med autistiske udviklingsforstyrrelser, psykotiske funktionsmåder og børn, som har oplevet alvorlige svigt i omsorgen.

1. Om symbolsk leg

Når man iagttager et barn, som leger godt, bliver man betaget af barnets koncentration og hengivelse til legen. Man kan fornemme, at her sker noget vigtigt, måske er vægtige indre motiver på spil. »Whereas it is easy to see that children play for pleasure it is much more difficult for people to see that children play to master anxiety, or to master ideas and impulses that lead to anxiety if they are not in control« (1, p.144). Winnicott retter vedholdende vores opmærksomhed imod angsten som en betydningsfuld faktor i børns leg.

Når børn leger, synes de at befinde sig et sted, som ikke nemt kan forlades, og som ikke tillader forstyrrende indblanding – »åh mor, nu leger vi lige så godt« – høres tit, når den voksne afbryder legen. Implicit anerkender vi, at børns leg er, som bl.a. Hoxter (3) formulerer det – en »som-om« aktivitet. Ofte præciserer børn selv denne »som-om«-kvalitet gennem brug af verber i imperfektum – »sku' vi ikke sige, at du var moren, så var jeg faren«.

Når barnet leger, handler det på en gang kropsligt og mentalt. Man kan sige, at det foretager en eksternalisering af en mental erfaring. Legen finder sted imellem områderne indre og ydre virkelighed. Barnet bruger denne lokalitet til at udtrykke og gennemarbejde ubevidst og førbevidst angst, angst som kan være forbundet med almagt og afmagt, med rivaliseren og jalousi, med ønsker og håb. Det er et område, som af barnet opleves som relativt sikkert.

Følgende aktuelle vignetter skulle tjene til at belyse oplevelsen af sikkerhed ved det symbolske område:

En 7-årig dreng er, en dag umiddelbart efter den 11. september, intenst beskæftiget med at tegne. Han tegner billeder af høje træer. På et efterfølgende billede er træerne fældet, eller snarere brækket med ujævne brud. Der er ingen mennesker på billedet, ingen tegn på storm eller uvejr. Tegningen efterfølges af to tegninger, set fra forskelligt perspektiv, men med samme motiv. Det er tegninger af to grå og sorte bunker af mursten og brokker. På det sidste aner man nogle strejf af grønt, som bryder igennem alt det gølge. Den 7-årige, som går i første klasse, kalder på mor, som er i rummet ved siden af – »mor, hvordan staver man til hjælper?« Han får den hjælp, han behøver, og skriver øverst på papiret »byen hjælper byen«. Så giver han tegningen til mor og løber ud for at lege.

Tegningerne kan naturligvis tolkes på mange niveauer, og spækket er de med symboler. Det er imidlertid ikke mit ærinde at komme med bud på mulige tolkninger. Jeg ønsker at bruge vignetten som illustration af, hvordan barnet ved den symboliserende aktivitet har en mulighed for at bearbejde angst.

Ved at bruge legens sikre lokalitet undgår børn at blive konfronteret med angsten i fuldt mål. Gennem symboliseringen skånes de for at blive konfronteret med aggressive følelser og skyld og med begrænsninger i egne muligheder for at magte de udfordringer og risici, som en faretruende og uforudsigelig omverden udsætter dem for. Gennem leg transformeres passiv oplevelse til aktivt

udtryk. Der kan eksperimenteres med at opnå kontrol og beherskelse. I leg kan ønskeopfyldelse realiseres.

Gennem symbolsk leg har børn mulighed for at kommunikere på forskellige bevidsthedsniveauer fra det ubevidste til det klart bevidste. Leg er ikke forpligtende i forhold til virkeligheden, men kan frit omdannes til at passe til det, som foregår inde i barnet. Den er ikke bundet til tid, sted eller personer. Den giver mulighed for affektplacering. Følelser, som børn ikke kan vedkende sig, fordi de er forbudte eller grimme, kan udtrykkes gennem leg.

Winnicott (1) siger, at det er almindeligt at tale om børns afreagering af had og aggression gennem leg, som om aggression var »a bad substance that could be got rid of«. Winnicott præciserer imidlertid, at det, barnet behøver at erfare, er, at det er muligt at udtrykke sig aggressivt og hadefuldt i tryk forvisning om, at følelser og impulser ikke bliver gengældt med afvisning og vold. Barnets omgivelser skal være i stand til at tolerere aggressive følelser, når de finder udtryk på mere eller mindre acceptabel vis, og det vil være acceptabelt igennem repræsentativ leg. »It must be accepted that aggression is there, in the child's make-up, and the child feels dishonest if what is there is hidden and denied« (p. 143).

Men selvom legens lokalitet er et sikkert område, kan angsten pludselig slå igennem, og så afbrydes legen. Det kan ske, både når barnet leger alene, og når det leger sammen med andre. I dramatiske fælleslege med helte og skurke, og i det hele taget lege, som befinder sig på kanten af frygt og triumf, har børn mulighed for at udtrykke og konfrontere egen svaghed og styrke. Det sker, at sådanne lege brat går i stå. Følelser af aggression og konkurrence giver ophidselse, og der kan opstå pludselig angst for f.eks. ikke at kunne beherske sig, angst for at blive forladt eller skubbet ud af fællesskabet.

Den samme leg kan for det samme barn have forskellig betydning på forskellige tidspunkter, afhængig af såvel indre som ydre faktorer.

Om Winnicotts begreber overfangsfelt og overgangsobjekter

Det mellemområde mellem det ubevidste og den ydre virkelighed, som er legens lokalitet, kalder Winnicott overfangsfelt (4). Udviklingspsykologisk er der tale om et mellemområde mellem mor og spædbarn, mellem »mig og ikke-mig«. Der er vel få begreber inden for objektrelationsteoriene, som har haft en så integrerende og brobyggende funktion som netop Winnicotts begreber om overgangsfænomener, og der gives i dag nye bud på metaforiske navne til denne lokalitet og den aktivitet, som finder sted der.

Hos Andkjær Olsen og Køppe møder vi betegnelsen »bufferzone« (5, p. 555). Andkjær Olsen og Køppe taler om, at barnet behøver dette område for at kunne udholde sin egen afhængighed. Den almagt, som barnet har haft og ikke længere har, får for en tid plads i denne zone, som kan blive synliggjort ved, at barnet pludselig viser forkærlighed for en bestemt genstand, ofte et blødt objekt, f.eks. et tøjdyr eller en dynesnip, som barnet behøver for at kunne tolerere eller holde ud, at mor ikke er til stede.

Overgangsobjektet er barnets første realobjekt, som barnet, i Winnicotts forståelse og udlægning, selv er medskaber af, vel at mærke hvis moderen er i stand til at tilpasse sig barnets behov på en sådan måde, at barnet får mulighed for at bevare illusionen om at være skaber eller medskaber. Overgangsobjektet kan opfattes som en tidlig form for objektrepræsentation, en forløber for symbolisering.

Den bløde genstand repræsenterer mors varme og beskyttelse og hjælper barnet til at falde i søvn eller udholde skuffelse eller fortvivlelse. Barnet »ved« halvt, at dynesnippen kun er en erstatning for mor, og halvt benægter barnet dette og »siger til sig selv«, at snippen er alt, hvad det behøver.

Winnicotts (6) beskrivelse af små børns overgangsobjekter kom til at åbne øjnene hos mange voksne, som professionelt beskæftiger sig med børn, for dette mellemområde, hvor ubevidst fantasi og ydre virkelighed mødes. Winni-

cott beskriver det som et »intermediate area of *experiencing*, to which inner reality and external life both contribute. It is an area which is not challenged, because no claim is made on its behalf except that it shall exist as a resting-place for the individual engaged in the perpetual human task of keeping inner and outer reality separate yet inter-related« (p. 230).

Kontinuiteten i dette livstema bevares livet igennem gennem legen som den tilstand eller lokalitet, hvor virkelighed og fantasi dialektisk skaber hinanden. Livet igennem har vi brug for at skabe sådanne legeområder, som kommer til udtryk for eksempel ved kunst og religion.

Det bør om overgangsobjektet tilføjes, at ikke alle børn betjener sig af sådanne synlige overgangsobjekter, og at brug af overgangsobjekter i deres mere bastante form ikke er nogen betingelse for en normal udvikling. Man kan ej heller få sit barn til at dyrke et sådant objekt. Det afgørende er, at det er barnet selv, som tillægger genstanden betydning. Mange børn udfolder overgangsfænomener, som er mindre synlige, men uden tvivl lige så mættede med betydning.

Hvis en genstand glider over til at blive altafgørende for barnet og dermed bedre end mor, måske bliver en kronisk erstatning for mor, dvs. hvis barnet ignorerer ethvert behov for en relation med et levende menneske, et levende objekt, kan man ikke længere tale om genstanden som et overgangsobjekt. Tustin bruger betegnelsen »autistisk objekt« om et sådant objekt (7). Dette begreb vender jeg tilbage til i 2. del af artiklen i omtalen af børn med autistiske udviklingsforstyrrelser.

Om Segals begreber ækvivalerende og ægte symbolisering.

Segal (8) skrev i 1957 en artikel, som anses for at være skelsættende i psykoanalytisk teoridannelse om symbolisering. Hun differentierer imellem to former for symbolisering: den ækvivalerende og den ægte symbolisering.

Kendetegnende for symbolsk ækvivalering er, at symbolet blandes sammen med objektet.

Symbolet bliver så at sige lig med objektet. Segal illustrerer begrebet med et eksempel med en psykotisk mand, som ikke kunne spille violin, fordi denne aktivitet for ham ækvivalerede med at masturbere offentligt. Symbol og objekt var et og det samme.

Symbolsk ækvivalering kan yderligere illustreres ved følgende vignet:

En normalt begavet 12-årig psykotisk dreng er dygtig til regning, men stærkt hæmmet i indlæring af læsning og skriftlig fremstilling. Han kan ej heller fastholde eller genfortælle en hørt tekst. Det kan han ikke, fordi en række (harmløse) ord eller stavelser for ham ækvivaleres med seksuel aktivitet. Ordet eller stavelsen »de« (f.eks. i ord som holde, desuden, bordet) gør det umuligt for ham at læse eller forholde sig til talte eller skrevne ord. Han bliver aldeles forstyrret, ophidset og ubehersket pga. de indre billeder, som ord/stavelser fremkalder.

Ved en sådan ækvivalerende symbolisering er der ingen adskillelse mellem symbol og objekt. Et ægte symbol derimod er en repræsentant for objektet. Ægte symbolisering er ifølge Segal et resultat af jegets bestræbelse på at mestre den angst, som tab af objektet vækker. Symbolisering er kun mulig, når symbolet kan skelnes fra objektet, dvs. at barnet skal have opnået en tolerance for, at objektet er uden for dets omnipotente kontrol. Med Winnicott kunne man sige, at barnet skal have udviklet en kapacitet for at skelne mellem mig og ikke-mig og have erkendt, at det ikke har kontrol over ikke-mig.

Når symbolsk ækvivalering optræder ud over den tid, hvor den hører til i normaludviklingen, er den ifølge Segal udtryk for en ubevidst benægtelse af tab, benægtelse af adskillelse. Den hører til i den sjælelige tilstand, som Klein (9) benævner den paranoid-skizoide position. Det er en tilstand, hvor fravær af et

godt objekt ikke blot betyder fravær af dette, men betyder tilstedeværelse af et ondt og forfølgende objekt. I den udviklingspsykologisk efterfølgende depressive position erkendes derimod, at det gode objekt eksisterer, og at det eksisterer uden for selvets kontrol. Det er i denne forstand, at man kan sige, at det er tabt. Erkendelsen af tabet skaber et behov for at eje eller installere det tabte som en indre instans. Mennesket kan da fremkalde det tabte objekt i sin forestilling. Ægte symbolisering er derfor i sit udgangspunkt følgen af tab og repræsenterer en lindring i forhold til dette tab. Netop derfor er det så afgørende for barnet at udvikle evne til at symbolisere.

Med henvisning til Winnicott skal endelig resumeres om legen (1,4,6):

- legen udvikler sig i mellemområdet mellem mor og barn, der hvor separation kan erfares uden separation. Med denne paradoksale formulering, som er så karakteristisk for Winnicotts stil, præciserer han, at barnet har mulighed for at gøre denne livsnødvendige erfaring om separationen, fordi sammensmeltningen med mor nu erstattes af hendes tilpasning til barnets nye behov
- legen er ophidsende, fordi den udfolder sig på grænsen mellem det subjektive og det som kan erkendes objektivt, i et vekselspil mellem bevidst og ubevidst
- legen indeholder altid et element af angst
- »play is the continuous evidence of creativity, which means aliveness« (1, p.144)

2. Om leg som medium i psykoterapi med børn

Melanie Kleins teorier om børneterapi og børneterapiens teknik

Klein (10, 11,12,13) diskuterer ligheder og forskelle mellem analytisk behandling af børn og voksne. Forskellen, siger hun, er teknisk , ikke principiel. Hun betoner ligheden i overføringsforholdets natur. Forskellen ligger i udtryksmåden. Med børn kan der ikke arbejdes verbalt ud fra indfald og frie associationer, og børn har heller ikke samme mulighed som voksne for selvrefleksion, men alt dette opvejes af børnenes leg, som så at sige bliver deres ordforråd..

Det var i 1923, at Klein ved lidt af en tilfældighed opdagede, at et barn gennem brug af legetøj kunne udtrykke følelser og sammenhænge, som det ikke var i stand til at udtrykke med ord. Denne opdagelse fandt sted under hendes behandling af en 7-årig neurotisk pige, som i sessionerne var afvisende og lidet meddelsom. Klein fik den ide at give pigen noget af sine egne børns legetøj, og pigen begyndte straks at lege. Klein mente at forstå, hvad legen symbolsk repræsenterede, og hun foreslog nogle tolkninger, som for Klein selv viste sig overraskende virksomme. Pigens mistænksomhed og lukkethed fortog sig, hun virkede umiddelbart lettet, legede mere og mere frit, og behandlingen kunne gennemføres med et godt resultat. Hvor Winnicott tilråder tilbageholdenhed med tolkninger, er Klein særdeles direkte i sine tolkninger af barnets ubevidste fantasier.

Som påpeget af Andkjær Olsen og Køppe (5) kan man føre Kleins teoretiske nytænkning tilbage til hendes iagttagelser af børns måde at lege på. Hvis man tænker på det »legetøjssprog«, hun talte med børnene, bliver det lettere at forstå hendes synspunkter. Teoriernes objekter (som er differentieret i indre/ydre, god/ond, partial/total) er simpelthen »kalkeret over terapiens legetøjsobjekter med den mindst mulige omskrivning« (p. 455f). Legen med legetøjet giver barnet mulighed for at udtrykke bestemte opfattelser af og fantasier om sig selv og andre.

Ved hjælp af legeteknikken fik Klein øje på især børns meget stærke aggressioner, og det blev hendes opfattelse, at aggression var både en meget stærk drivkraft i udviklingen og arnested for angsten.

Afgørende for Kleins teorier er begrebet ubevidste fantasier. Disse fantasier ledsager alt, hvad barnet oplever og erfarer, og de følger alle mennesker livet igennem. Et vigtigt led i hendes teori, afledt af de iagttagelser, hun gjorde af barnets håndtering af legetøjet, er også barnets skyldfølelse over aggression og ødelæggelse og dets trang til at gøre skaden god igen. Hendes antagelse er, at normal udvikling beror på en sådan reparerende kraft. Reparationen ser hun komme til udtryk ved, at barnet f.eks. lindrer smerte, helbreder tilskadekomne, giver gaver. Mangen gang ser hun hos børn i psykoterapi også, at destruktive impulser eller adfærd efterfølges af trang til at tegne eller male og på denne måde hele og reparere.

Kleins syn på barnets ydre virkelighed, på den »ydre« mors betydning, er forskellig fra Winnicotts. Godt nok beskæftiger hun sig med betydningen af vekselvirkningen mellem indre og ydre virkelighed og også med betydningen af, at barnet tidligt introjicerer et godt objekt, men hun mener også, at nogle mennesker er medfødt så destruktive og misundelige, at de ikke er i stand til at tage imod det gode, som omgivelserne kan tilbyde, og hendes billede af det hadefulde, misundelige spædbarn kan godt være svært at kapere.

Winnicotts begreb »den gode-nok mor« vækker umiddelbart mere optimisme m.h.t. såvel almindelig opfostring som psykoterapeutisk behandling end Kleins mor. Hos Klein er mor principielt et godt objekt, som kan danne modvægt til barnets ubevidste indre objektverden.

For en nærmere omtale af Kleins omfattende og komplekse teoridannelser henvises til (14) og (5). Som anført af Karen Vibeke Mortensen (14) er Kleins teorier komplekse, og der kan godt erfares uoverensstemmelser imellem klinisk beskrivelse og teoretiske formuleringer, men såvel teoridannelse som psykoterapeutisk teknik er meget anvendelige i klinisk praksis.

Med Klein i bagagen vil man i mødet med det barn, som behøver hjælp, kunne gøre sig tanker om, hvilke ubevidste indre objekter dette barn mon lever med. Er det objekter, som lytter eller ignorerer, objekter, som udsætter det for farer eller er i stand til at beskytte det, er det objekter, som skuffer eller gratificerer? Og man vil kunne indstille sig på at møde projektioner heraf i overføringen.

Lone, 8 år, henvises med obs. for neurotisk udvikling. Alvorlige symptomer som tvangsmæssig vasketrang og hypokondre forestillinger belaster hende og hæmmer hendes udvikling. Hun bor alene med sin mor, som har været alvorligt syg, men som ved terapiens start er erklæret rask.

Lones adfærd ved de første terapisesioner er præget af forsigtighed, men hun virker ikke uinteresseret. Hun undersøger diskret genstande i rummet, vasker og tørrer omhyggeligt det, som hun har haft i hænderne, og det, som kommer i berøring med sandet. En vis taktil nydelse synes at kunne anes, når Lone beskæftiger sig med sand og vand. Hun virker da lettere eksalteret. Efter nogle sessioner viser hun interesse for de vilde dyr, og hun bliver mere meddelsom. – De havde engang en kat, som måtte aflives fordi den var vild og kom op og slås, så det undrer ikke Lone, at det gik så galt.

Med tiden bliver Lones adfærd friere, og hun kan indimellem »komme til« at beskadige enkelte genstande ved lidt hårdhændet manipuleren. Hun undskylder og kan ikke forstå, hvordan det skete. Terapeutens accept af adfærden og kommentarer om modstridende følelser og lyst mødes med blikke, som synes at rumme ikke blot overraskelse, men også ængstelse og af og til smil.

Lones undersøgelse af og manipuleren med legetøjet alternerer efterhånden med tegning. Sirlige omhyggelige tegninger af abstrakte mønstre skifter med »sjasken« med vand og farver. En enkelt gang, mens hun er intenst optaget af at male, hvisker hun noget frem for sig. Ordene synes ikke henvendt til terapeuten, men Lone virker alligevel lettet over, at bud-

skabet ikke undslipper terapeutens opmærksomhed. Det, Lone hvisker, er, at hun er bange for at få kræft. Der bliver nu anledning til at samtale om mors alvorlige sygdom og om Lones angst for selv at blive ramt – og endnu vigtigere, om Lones angst for at have gjort sig fortjent til at blive ramt.

Hun maler et billede af et monster og gør opmærksom på, at det ikke ligner terapeuten. Billedet er imidlertid indledningen til en periode, hvor aggressionen bliver levende i overføringen. Lone gør nu brug af det aggressivt betonedede legetøj, og hun tegner billeder af kaktusser, som diskret skubbes hen til terapeuten. Denne kommenterer vrede og hævnlyst. Legetøjsfigurene udsættes i sandkassen for såvel oral- som analsadistiske angreb.

Herefter følger en periode, som kan forstås som reparation i kleiniansk forstand. Lone beskæftiger sig nu næsten udelukkende med at tegne og male. Der er tale om abstrakte billeder med stærke farver og indimellem billeder med »levende« indhold. Et billede af terapeuten, som sidder med ryggen til Lone i terapirummet, tolkes både som barnets oplevelse af, at – du må ikke se, hvad jeg laver af hemmelige ting – og – du gider ikke høre på mig eller interessere dig for mig – . Billedet efterfølges af et billede af – dig og mig – denne gang af terapeut og barn i fælles leg på en strand. Ved terapiens afslutning forærer Lone sin terapeut et af de billeder, som hun selv synes er rigtig flot.

Det kan naturligvis diskuteres, om de indre konflikter blev tilstrækkeligt gen-
nemarbejdede i denne psykoterapi, som varede i ca. 1½ år med en ugentlig
session, men terapien afsluttedes, da Lone havde nået en stabil lettelse for de
belastende symptomer og i øvrigt syntes at have et tilfredsstillende liv i skole
og med kammerater. Hun mødte under hele forløbet megen forståelse og støt-
te fra forældrene, som formåede at samarbejde godt om datteren, uanset de
ikke var samboende forældre.

Lones naturlige udviklingsproces, forældrenes støtte og den psykoterapeutiske behandling syntes at have gået hånd i hånd. Det er rimeligt at antage, at der hos Lone var opstået en tidlig hæmning af den aggressive drift som følge af såvel indre som ydre faktorer, dels noget i hende selv iboende, dels mors alvorlige sygdom.

Lone kunne lege, kunne symbolisere. Dog var angsten så stor, at hendes leg i en lang periode både før terapiens start og i de første mange sessioner havde et tvangsmæssigt, hæmmet præg med endeløse repetitioner.

I Lones terapi var der i mindre grad tale om en klassisk kleiniansk symbolorienteret tolkning og i højere grad om en relationsorienteret tolkning, men alt i alt en vekslen mellem de to interventionsformer. Vignetten kan måske tjene til belysning også af begreber som terapeutisk neutralitet og »den legende atmosfære«, som ifølge Winnicott (15) er bærende i psykoterapi med børn. Han advarer mod for tidlige tolkninger og siger, at det afgørende øjeblik for barnet ikke er det øjeblik, hvor det møder en skarpsindig tolkning, men det øjeblik, hvor det overrasker sig selv.

En 8-årig dreng funderede længe over, hvad terapi egentlig er. En dag udbryder han spontant ved terapisessionens start – »nu ved jeg det, du skal jo bare spørge svaret.

Om børn, som ikke kan lege

Klein arbejdede også analytisk med børn, hvis legeevne ikke blot var hæmmet, men som næppe havde udviklet evne til ægte symbolisering, børn med svære kontaktforstyrrelser og børn, som levede med stærk angst. Der var tale om forfølgelsesangst hos disse børn, som sjæleligt befandt sig i den paranoid-skizoide position, som er karakteriseret ved, at fraværet af det gode objekt forvandles til tilstedeværelse af det onde objekt. Det er den position, hvor de psy-

kiske mekanismer er projektion og introjektion. Det onde forsøges evakueret, men kan vende tilbage som en boomerang. Det gode søges introjiceret, og barnet forsøger ubevidst at forhindre, at det onde og det gode kommer i berøring med hinanden – det gode må så at sige beskyttes imod det onde.

På en institution, hvor man arbejder med psykotiske børn, gjorde man for nogle år siden den tankevækkende iagttagelse, at nogle af de børn, som var stærkt angstprægede, og som aldrig legede, var intenst optaget af computerspil med ret så voldsomt indhold, så ofte de kunne komme til det, både hjemme og på institutionen. Børnenes forklaring om denne – for medarbejderne overraskende – interesse havde en egen logik. Et barn sagde – »jamen det véd jeg jo ikke er virkelighed«, et andet barn – »jeg kan så godt lide at vide, hvem fjenden er«.

*

De følgende afsnit omhandler psykoterapeutisk arbejde i forhold til børn, som ikke kan lege. Målsætningen i et sådant arbejde er at stimulere de ansatser til udvikling af evne til symbolisering og relationsdannelse, som barnet måtte lade os ane.

For bedre at kunne karakterisere og indkredse de børn, som de følgende overvejelser omhandler, er der foretaget nogle brede grupperinger, som ikke umiddelbart lader sig overføre til diagnostiske kategorier:

- *børn med autistiske udviklingsforstyrrelser*
- *børn med psykotiske funktionsmåder*
- *børn med omsorgssvigt*

Den overordnede *terapeutiske holdning* er det bærende element i psykoanalytisk psykoterapi og miljøterapi i forhold til børn inden for alle tre grupper. I forhold til de enkelte grupper er der teoretiske begreber og teknikker, som er i særlig grad anvendelige og befordrende.

Børn med autistiske udviklingsforstyrrelser

Når man er sammen med de børn, som er allermost tilbagetrukne, kan man få det indtryk, at der næppe er noget spor af en levende relation efterladt. Disse børn har ingen »forestillet lytter« (»imagined listener,« som Alvarez (16) udtrykker det).

Det er ikke min hensigt her at diskutere for og imod et dynamisk syn på autisme eller behandlingen af denne udviklingsforstyrrelse, men det er min overbevisning, at uanset ætiologi er autistiske forstyrrelser tjent med også at blive beskrevet og udforsket inden for rammerne af objektrelationsteoriene, hvad angår udvikling af både kognition, følelsesliv og kommunikation. Som Alvarez (16) betoner er begrebet »mind« i den psykoanalytiske begrebsverden noget andet og mere end kognition. »A mind is a vast panorama of thought-about feelings and felt-about thoughts which are constantly in interaction with one another. They are dynamic and energetic« (p. 193).

Det følgende vil omhandle erfaringer og teoretiske synspunkter, som har givet mig inspiration i arbejdet med sådanne psykisk svært tilbagetrukne børn.

Esther Bick (17) har bidraget til forståelsen, ikke blot i forhold til autistiske børn, men også i forhold til børn præget af andre meget tidlige psykiske forstyrrelser i udviklingen. Bicks udgangspunkt er udviklingspsykologisk, og hun antager, at en af spædbarnets vigtigste opgaver i den allerførste tid er at opnå en fornemmelse af at »hænge sammen«. Der skal først dannes en sammenhængende psykisk hud, som kan indramme det rum, den scene, hvor den indre verden kan få mulighed for at udfolde sig. Hos det normale barn, som lever med den almindelige gode-nok mor, sker dette af sig selv. Men der er børn, for hvem det ikke sker.

Bick beskæftiger sig med en periode i spædbarnets udvikling, som ligger forud for den paranoid-skizoide position med dens spaltningsprocesser i god og ond,

med dens introjektioner og projektioner. Der er tale om en endnu tidligere periode, hvor det ikke handler om at tage ind eller slippe af med, men om at skabe en indrammende funktion. Der må så at sige skabes en beholder, som muliggør oplevelsen af rumlighed. Opgaven er ifølge Bick at skabe en primær psykisk hud, som kan omkranse denne beholder. Hendes synspunkter stemmer godt overens med nyere spædbarnsforskning (f.eks. Stern (18)). Modelens koncentrerede opmærksomhed, hendes aktive stimulering af spædbarnets sanser (f.eks. duft, stemme, berøring) hjælper barnet til at udvikle en følelse af at hænge sammen.

Donald Meltzer (19), en af Kleins tilhængere og efterfølgere, har givet dette fænomen navn. Han kalder det »adhesive identification«, vedhæftende identifikation, som sigter på at etablere en sindstilstand, som domineres af følelsen af at hænge sammen. Når først den er skabt, er der grundlag for at udvikle en indre scene, et rum, hvorefter introjektioner og projektioner kan finde sted.

I forbindelse med omtalen af det normale overgangsobjekt, som Winnicott (6) beskriver det, nævntes begrebet autistisk objekt. I den tilstand, hvor barnet endnu ikke har et indre rum, men kun overflader, ses netop de tidligere nævnte autistiske objekter optræde. Det er objekter, som for nogle autistiske børn synes at være kroniske erstatninger for menneskelig kontakt.

Når man er sammen med et autistisk barn, kan man opleve, at barnet tilsyneladende ikke bemærker, at der er en anden person i rummet sammen med det. Man må som terapeut indledningsvis affinde sig med, at man nok ikke adskiller sig fra rummets inventar. Psykoterapi med autistiske børn er en stor udfordring til terapeutens udholdenhed og er kun mulig, hvis man har en forståelsesramme for barnets adfærd.

Ifølge Tustin (7) er et autistisk objekt som regel et hårdt og glat objekt i modsætning til det bløde, som først og fremmest karakteriserer Winnicotts overgangsobjekter. Tustins synspunkt er, at barnet sanser det autistiske objekt som

en forlængelse af sin egen krop, og i den forstand bliver det særdeles indleveligt, hvorfor desperationen er voldsom, når det konkrete objekt ikke er til rådighed.

Ikke desto mindre er det Tustins synspunkt, at psykoterapi med disse børn som et af sine elementer må have, at barnet udsættes for, at man tager objektet fra det. Kun ved at barnet tvinges til at undvære objektet, vil man som terapeut kunne lykkes med at bryde igennem barrieren til barnet.

Jeg har ikke selv erfaret, at en sådan strategi kan have den tilsigtede virkning. For år tilbage forsøgte jeg nænsomt hermed og gjorde den iagttagelse, at barnet efter nogle ufokuserede desperate udbrud sørgede for at krydse sine fingre på den ene hånd og fastholde dem i en spændingstilstand. Jeg fik det indtryk, at barnet på denne måde havde skabt et erstatningsobjekt, som han fortsat havde den fulde og uindskrænkede kontrol og magt over.

Tustins forslag om at fratage barnet dets asymbolske autistiske objekt opfatter jeg imidlertid først og fremmest som en nyttig påpegning af, at psykoterapi med autistiske børn fordrer en klart aktiv holdning fra terapeutens side. Man skal som terapeut vise barnet, at man »vil« det, og Bicks, Tustins og Alvarez' betragtninger supplerer hinanden og giver inspiration.

Som Alvarez (16) også udtrykker det, kan det autistiske barns »social impairment« måske forstås som en »impairment or deficit in the 'sociability' of the internal object« (p. 197 f). Måske mangler barnet ikke blot interesse for objektet. Måske forventer barnet, at objektet ikke er interesseret. Terapeuten skal altså vise – ja måske nærmest demonstrere – sin interesse for barnet, således som man gør i samvær med et spædbarn eller småbarn, og det er nødvendigt, at terapeuten viser stor årvågenhed over for antydninger fra barnet om, at det har en »imagined listener« og dermed en indre scene.

Børn med psykotisk funktionsmåde

Hos børn med psykotisk funktionsmåde kan man iagttage, hvordan konkrete ubevidste fantasier kommer ganske utilsløret til syne. Her er ikke tale om ægte symbolisering, men om ækvivalerende symboler, som de ifølge Klein opleves i den paranoid-skizoide position.

En 5-årig psykotisk dreng som plages af hallucinationer, bliver rædselsslagen ved synet af genstande eller tegn, som kan associeres med et hul. I psykoterapien, da han er et større barn, kan han verbalt udtrykke sin angst for at falde i et hul, fordi han føler sig som fæces, og som han udtrykker det – »der er ingen som vil tage imod et stykke snavset wc-papir«.

Et barn siger til sin terapeut, mens han prutter – »jeg slår ulækre tanker ind i dig«.

Den følgende vignette kunne illustrere, hvordan projektioner opleves at vende frygteligt tilbage:

Et barn kunne tænke sig at give sin terapeut gaver. Det skal være blomster. Da terapeuten foreslår, at barnet måske selv vil have del i blomsterne, løber hun skrigende bort og råber – »nej jeg vil ej, for de er fyldt med tis og lort og knuste glasskår«.

Sådanne helt konkrete forestillinger om at være affald eller indeholde produkter, som kan skade andre, møder man ikke sjældent hos psykotiske børn. Eksemplerne illustrerer, hvordan affaldsprodukterne og deres udstødelse – og den efterfølgende angst for at skulle tage dem tilbage – opleves helt konkret. Børn med så konkrete oplevelsesmåder kan man selvsagt også vanskeligt tale med. Man kan som terapeut ikke tage for givet, at ord er repræsentative symboler. Også ord kan opleves som helt konkrete handlinger og genstande, ja våben.

Psykoterapeutisk behandling af sådanne børn må, som betonet af Ernst og Ernst (20), i en lang indledende periode indebære en accept af deres forestillinger og adfærd. Børnene skal lades i fred for modsigelser. Modsigelser har de til overmål mødt i institutioner, skole og hos afmægtige forældre. Som et barn sagde – »de ville slå mine fantasier ihjel og så dør jeg«. Terapeuten må gøre sig brugbar, tilgængelig, kunne rumme og tænke. Det er terapeutens opgave at påtage sig smerten ved at tænke, som Bion formulerer det (21).

Der kan hentes inspiration i begreberne projektiv identifikation og containment; projektiv identifikation som det begreb, der indfanger, hvordan følelses tilstande hos en person fremkaldes i en anden person, og det er terapeutens bearbejdning og svar (som tilsammen er indeholdt i begrebet containment), som kan udvirke, at den projektive identifikation bliver til kommunikation og interaktion (22). I normaludviklingen finder denne tidligste kommunikation sted mellem barn og mor. På en indtrængende måde formidler det lille barn sine følelser til mor, som tager dem ind, bearbejder dem, så de får en form, barnet kan bære. Mor bliver dermed prototypen på et »apparat«, som kan tænke, og barnet vil introjicere hende som sådan. Denne tidlige normale kommunikation og interaktion er en god model for mødet mellem barn og terapeut.

De omsorgssvigtede børn

Den engelske psykoanalytiker og børneterapeut Christopher Reeves var i mange år leder af en kendt døgninstitution i England »The Mulberry Bush School«. For år tilbage havde vi i Danmark den glæde at have ham som underviser og supervisor, og med stor gæstfrihed har han taget imod danske børneterapeuter på institutionen.

I en lang årrække har Reeves (23) beskæftiget sig med behandling af de børn, som mangler »primary maternal occupation«. Disse børns oprindelige traume, eller række af traumer, fandt sted på et tidspunkt i livet, hvor børnene »were incapable af registering the events which affected them as memories« (p. 25).

Men det faktum, at begivenhederne ikke kan erindres, betyder ikke, at de ikke kan udtrykkes symbolsk. De udtrykkes imidlertid konkret symbolsk i barnets adfærd. Det faktum, at begivenhederne ikke har kunnet mentaliseres, er netop grunden til, at de bliver klædt i konkret symbolsk form. Sådanne børn er ude af stand til at udtrykke savn, mangler og svigt i repræsentativ leg. De er tvunget til at agere. Sagt på en anden måde er der tale om børn, som mangler erfaring med og tro på, at det gode objekt findes og kan nås. Børnene kæmper med ubevidste fantasier om indre onde objekter (som det fraværende gode objekt er forvandlet til). Børnene er i en evig kamp. De er destruktive, de truer, slår, bider, spytter, stjæler.

Der er tale om børn, som det er utrolig vanskeligt at omgås, og jo mere oprørende et barns adfærd er, jo vanskeligere er det for os at *tænke* om adfærden – og jo vigtigere er det, at vi netop *gør* det: tænker om den, før vi handler. Ellers kommer vi til at udsætte børnene for en evig gentagelse af deres fortid i stedet for at hjælpe dem med at bearbejde den. Disse børn er tvunget til at handle deres konflikter ud, før de kan bearbejde dem i leg og endelig begrebsliggøre dem, så de kan tænke om dem, reflektere og tale om dem (23).

I behandlingen af børn, som ikke har udviklet evne til ægte symbolisering, og hvor målsætningen i første omgang er at stimulere en udviklingsproces hen imod symbolisering, kan man gøre brug af konkrete symboler i det psykoterapeutiske og miljøterapeutiske arbejde. Man kan forsøge at give børnene en regressiv erfaring om et godt objekt gennem konkret gratifikation. Men som det gælder for overgangsobjektet: at man ikke kan vælge objektet for barnet, gælder det også, at man ikke kan vælge form og indhold for den regressive oplevelse, man gerne vil give barnet uden at ødelægge dets natur og funktion. Man må følge barnet.

Et grænsepsykotisk og omsorgssvigtet barn opnår efter et par års behandling en meget betydningsfuld regressiv oplevelse. Barnet ønsker sig en himmelseng helt indhyllet i røde gardiner. Hertil rødt sengetøj samt et par tikkende gamle vækkeure med i seng.

Mange børn opnår regressive oplevelser gennem mad og drikke, og som påpeget af Ernst og Ernst (20) kan konkrete tilbud om mad til børn, når og hvor de måtte behøve det, give dem betydningsfulde regressive oplevelser, og i det hele taget være en måde, hvorpå den voksne konkret kan vise sin interesse for børnene. Gratifikationen kan for den voksne være et repræsentativt symbol på omsorgen, mens den for barnet bliver et ækvivalerende symbol.

Imidlertid vil en række endeløse gratifikationer ikke i sig selv bringe barnet frem til ægte symboliseren. Den evne opnås kun gennem, hvad man kunne kalde, optimal frustration. Betingelsen for, at frustrationen bliver optimal er, som Alvarez formulerer det (16), at barnet har gjort erfaringer med objekter som er til stede og erfaringer om sin egen kapacitet til at tiltrække dem. Først da kan barnet bruge erfaringer om frustration, tab og fravær i udviklingens tjeneste.

Afsluttende

Med udgangspunkt først og fremmest i Winnicotts betragtninger om legens universelle, udviklingsfaciliterende og selvhelbredende funktion har denne artikel ønsket at fremhæve den betydning, det har for ethvert menneskebarns udvikling at kunne lege. Der må skabes rum for leg i vores omgang med børn og formidles viden om legens betydning.

Hvad angår leg som medium i psykoterapi med børn, lægges vægten på den inspiration, som kan hentes hos Winnicott, Klein, Segal og andre. Uanset de kleinianske teoriers kompleksitet og undertiden stærkt spekulative karakter, er de meget anvendelige i klinisk praksis. Særligt fremhæves hendes tanker om de ubevidste fantasier, den indre verden og det vigtige begreb reparation. Reparation anses for at være forudsætningen for udvikling af psykisk sundhed.

Endelig rettes opmærksomheden imod behandlingen af de børn, som er sværest at nå, de børn, som konstant udfordrer vores tænkning, og i forhold til

hvem en behandlingsmålsætning er at stimulere, støtte og fremme de tegn, hvor svagt de end måtte kunne anes, på udvikling af evne til symbolisering.

Litteratur

1. Winnicott, D. 1957: *The Child, the Family and the outside World*. Penguin Books, 1981.
2. Freud, S., 1920: *Beyond the Pleasure Principle*. S.E. xviii. På dansk: »Hinsides Lystprincippet«. In: *Metapsykologi 2*, Hans Reitzel, 1983.
3. Hoxter, S., 1977: *Play and Communication*. In: Daws, D. and Boston, M: *The Child Psychotherapist*. Karnac, London.
4. Winnicott, D., 1971: *Playing and Reality*. Penguin Books, 1971. På dansk: *Leg og Virkelighed*. Hans Reitzel, 1990.
5. Andkjær, O. og Køppe, S., 1996: *Psykoanalysen efter Freud*, bind 1 og 2, Gyldendal.
6. Winnicott, D. 1958: *Through Paediatrics to Psycho-analysis*. London, Hogarth Press, 1977.
7. Tustin, F., 1986: *Autistic barriers in Neurotic Patients*. Karnac, London.
8. Segal, H. 1957: *Notes on Symbolformation*. In: *Melanie Klein Today*, vol 1, Bott Spillious, E. (ed.) Routledge, London.
9. Klein, M., 1930: *The importance of symbolformation* In: *The writings of Melanie Klein I*. London, Hogarth Press, 1975.
10. Klein, M.: *Symposium on Child Analysis*. In: *Love, Guilt and Reparation and Other Works, 1921-45*. In: *The Writings of Melnie Klein I*. London, Hogarth Press, 1975.
11. Klein, M., 1932: *The Psychoanalysis of Children*. In: *The Writings of Melanie Klein II*. London, Hogarth Press, 1975. På dansk: *Psykoterapi med børn*. Rhodos, 1973.

12. Klein, M. 1961: *Narrative of a Child Analysis*. In: The Writings of Melanie Klein IV. London, Hogarth Press, 1975.
13. Klein, M. 1957: *Envy and Gratitude*. In: The Writings of Melanie Klein III. London, Hogarth Press, 1975. På dansk: *Misundelse og taknemmelighed*. Hans Reitzel, 1990.
14. Mortensen, K.V., 2001: *Fra neuroser til relationsforstyrrelser*. Gyldendal.
15. Winnicott, D., *The Piggle*. London, Hogarth Press, 1978.
16. Alvarez, A., 1992: *Live Company*. Routledge; London.
17. Bick, E., 1968: *The Experience og the Skin in early Objectrelations*. International Journal of Psychoanalytic Psychotherapy, vol. 49.
18. Stern, D., 1985: *The Interpersonal World og the Infant*. Basic Books Inc. På dansk: *Barnets interpersonelle univers*. Hans Reitzel, 2000.
19. Meltzer, D. m.fl., 1975: *Explorations in Autism*. Clunio Press.
20. Ernst, E. og Ernst, N.: *Symbiosekomplekset*. Nordisk psykologi, 1973, vol. 3.
21. Bion, W. 1959: *Attacks on Linking*. In: Second Thoughts. Aronson, New York, 1967.
22. Bion, W. 1961: *A Theory of Thinking*. In Melanie Klein Today, 1988, vol. 1, Routledge, London.
23. Reeves, C. 1979: *Transference in the Residential Treatment of Children*. In: Journal of Child Psychotherapy, vol. 5.

DEBAT

HVORDAN SIKRER VI DET UBEVIDSTE BEDRE PLADS I BEHANDLING AF BØRN MED PSYKISKE PROBLEMER?

Matrix 2002; 3, s. 319-328

Karen Vibeke Mortensen

Den plads, der gives det ubevidste i behandlingen af børn, er helt afhængig af de rammer, behandlingen har at udfolde sig indenfor. Og hermed tænker jeg ikke kun på rammerne for den enkelte terapitime, men især på de overordnede samfundsmæssige rammer, behandlingen af børn er lagt i, og på de teoretiske rammer, vi arbejder indenfor.

Når jeg har ønsket at tage dette emne op til diskussion, er det, fordi jeg mener, der er grund til større opmærksomhed og bevidsthed om, hvad det er for rammer, vi har at arbejde indenfor, og hvad det er for redskaber, vi lærer at anvende inden for det kliniske børneområde. Mine overvejelser er bl.a. baseret på iagttagelser fra megen supervision på børneområdet over store dele af landet, på mangeårig funktion som censor ved universiteterne og på afholdelse af kurser i børneterapi.

Som jeg ser det, er der i hvert fald to problemer:

- 1) børneområdet er generelt underudviklet og underprioriteret i forhold til voksenområdet både inden for psykiatri og klinisk psykologi og
- 2) der er for tiden tendenser til at se også psykiske problemer hos børn, som i højere grad genetisk og fysiologisk determinerede, end som noget, der er

baseret på psykiske faktorer, og som dermed også implicerer ubevidste fantasier og fænomener.

Der er altså tale om både et kvantitativt og et kvalitativt problem.

Det er fremhævet af mange (fx 1,2,3), at omsorgen for børns psykiske problemer altid har været bagefter i forhold til omsorgen for voksne. Lige meget hvilket aspekt af psykopatologi man undersøger, finder man, at man først har fatet interesse for problemet hos voksne for så siden at begynde at interessere sig for det hos børn. Det gælder både behandlingsmæssigt, forskningsmæssigt, diagnostisk og uddannelsesmæssigt. Disse områder hænger naturligvis sammen, fx forudsætter kvalificeret behandling på børneområdet, at der findes tilstrækkelig kvalificerende uddannelser i faget. Og de diagnostiske systemer, vi bruger, bestemmer i høj grad vore behandlingsmetoder. Jeg vil derfor her især koncentrere mig om den uddannelsesmæssige situation og om det diagnostiske system.

Uddannelser

Mht. uddannelser har børneområdet som nævnt altid været bagud i forhold til voksenområdet. Børneanalysen opstod senere end voksenanalysen og har måttet kæmpe hårdt for at blive anerkendt som ligeberettiget med den. Her i landet blev der allerede i 1957 etableret et internationalt anerkendt psykoanalytisk selskab med tilbud om uddannelse i psykoanalyse; en uddannelse i psykoanalytisk børneterapi af international standard blev først iværksat i Danmark i 1997. Vi har dog også været specielt sent ude. I England blev der allerede i slutningen af 40'erne etableret to uddannelser i børneterapi, ved Hampstead Clinic og Tavistock Institute, i Stockholm etableredes Ericastiftelsen med uddannelse i børneterapi i 1934, og i Norge blev det, der senere blev til Nic Waal instituttet, oprettet i 1952. I Sverige er der nu 370 legitimerede børneterapeuter (3). I Danmark har de første 7 knap afsluttet deres uddannelse.

Også hvad angår grunduddannelserne i klinisk psykologi på universiteterne, har børneområdet været forsømt. Der har været professorer i klinisk (voksen) psykologi siden Lise Østergaards udnævnelse i 1963 ved Københavns Universitet; der blev senere udnævnt professorer også ved Århus Universitet, ved Danmarks pædagogiske Universitet og for nylig også ved Ålborg Universitet. Der har imidlertid aldrig været et egentligt professorat i klinisk børnepsykologi. Selvfølgelig er det ikke kun professorer, der underviser, men eksistensen af et professorat – eller fraværet af det – er et stærkt symbolsk udtryk for den betydning, der tillægges et fag. Og også på lektorniveau har klinisk børnepsykologi været underrepræsenteret.

Det er mit indtryk på grundlag af mange års arbejde som censor ved universiteterne, at Københavns Universitet i mange år var det sted, hvor der blev tilbudt langt den bedste undervisning i klinisk børnepsykologi. Det hang bl.a. sammen med, at det tidligere Institut for Klinisk Psykologi var delt i 3 afsnit, hvoraf det ene var et forskningsafsnit, det andet en voksenklinik og det tredje en børneklinik, med tilknyttet praksis, supervision og teoriundervisning. Skønt flere af universiteterne har kunnet tilbyde klinikvirksomhed i tilknytning til studiet, har Københavns Universitet hele tiden været det eneste af dem, der har haft et tilbud til børn. Efter at instituttet er blevet slået sammen med Psykologisk Laboratorium til et samlet Psykologisk Institut, er der imidlertid sket en mærkbar reduktion af undervisningen i klinisk børnepsykologi. Jeg ved ikke, om det er det, der er årsag til ændringen; men det kunne se ud, som om det kliniske børneområde har brug for sit eget klart definerede felt for ikke at blive opslugt af den dominerende voksen-kliniske psykologi.

Man kan spørge, om det er så nødvendigt med særlig undervisning på børneområdet – varetages den ikke godt nok af mennesker med voksenklinisk erfaring og uddannelse? Nej, det gør den ikke. Behandling af børn er på mange måder mere kompliceret og vanskeligere end behandling af voksne og kræver særlige forudsætninger. Den kræver indgående viden om ikke bare almindelig udviklingspsykologi, men om bl.a. familiedynamik og psykopatologi på børne-

området, og den kræver færdighed i anvendelse af metoder, som man hverken lærer i arbejdet med voksne eller inden for den almindelige udviklingspsykologi (for yderligere uddybning, se fx 4).

Inden for klinisk børnepsykologi har psykoanalysen desuden en helt central placering, idet det hidtil stort set udelukkende har været den, der har tilbudt både teorier og metoder til dyberegående psykotераapeutisk arbejde med børn. Hvis der ikke undervises nok i disse emner, er der hverken forståelsesmæssigt eller metodisk grundlag for at udøve børneterapi.

Jeg tror da også, man må se det som en kendsgerning, at der uden for børne-klinikken ved Psykologisk Institut, behandlingshjem og ganske enkelte andre steder stort set ikke gives psykotераapeutiske tilbud til børn af et omfang og en kvalitet, som der er brug for, her i landet. Der er et endog meget stort udækket behov for det.

Jeg har i det foregående begrænset mig til at beskæftige mig med klinisk børnepsykologi og har ikke udtalt mig om børnepsykiatrien, hvis uddannelsesmæssige forhold jeg kender mindre til. Men det er dog almindelig kendt, at den også er langt mindre udbygget og får langt mindre opmærksomhed end voksenpsykiatrien, og at den har en helt utilstrækkelig kapacitet.

Diagnostik

Også mht. diagnostik har udviklingen på børneområdet været langsom. De første udgaver af systemerne ICD og DSM omfattede stort set ikke lidelser hos børn. DSM-I (1952) indeholdt kun to, børneskizofreni og miljøreaktion. ICD-8, som blev indført i Danmark i 1986, havde også kun få kategorier for børn. Først ICD-10 (fra 1994 i Danmark) har relativt mange kategorier med, men børnediagnoserne hviler på betydelig mindre forskning end de diagnostiske kategorier for voksne. ICD-systemet har den fordel, at det er internationalt og derved

muliggør et fælles sprog; men det er i mange henseender mangelfuldt. Hverken reliabilitet eller validitet er tilfredsstillende, specielt ikke på børneområdet.

Diagnostik betragtes ofte blot som et relativt neutralt og praktisk redskab til klassifikation af de psykiske lidelser, som jo nu engang eksisterer, og som blot skal grupperes hensigtsmæssigt. Vi gør os ikke altid klart, hvor styrende den diagnostik, vi anvender, er for hele vores perception og begrebsdannelse.

Den styrer, hvad der bliver søgt efter, og hvad der bliver set, når man undersøger et barn, og det, diagnostikken ikke indbefatter i sit verdensbillede, bliver ikke set. I sidste ende har den igen indflydelse på, hvilke former for behandling der tilbydes.

ICD (og DSM) adskiller sig fra de tidligere anvendte diagnostiske systemer ved konsekvent ikke at ville inddrage ubevidste faktorer. Man har udtrykkeligt bestræbt sig for at gøre diagnoserne så operationelle som muligt for at undgå, at man skal drage slutninger om indre tilstande, som ikke er umiddelbart iagttagelige.

Til trods for, at de psykiske lidelser i ICD-10 er pragmatiske grupperinger af symptomer, som man har kunnet enes om, som ikke indebærer oplysninger om ætiologi eller udvikling, og som af deres ophavsmænd udtrykkeligt ikke betegnes som sygdomme, men fx som »disorders« eller »dysfunctions«, medfører selve systemets placering mellem (andre) sygdomsgrupperinger en tilbøjelighed til, at man opfatter de tilstande, der beskrives, som sygdomme, og de omtales da i praksis også ofte sådan.

Den manglende ætiologiske fundering betyder ikke, at man ikke søger efter årsager til de beskrevne »sygdomme«, og det er karakteristisk, at man i de ætiologiske overvejelser, man gør sig, meget konsekvent lægger vægt på mulige genetiske og hjernefysiologiske årsager til forstyrrelserne, også i mange tilfælde, hvor man ikke har empirisk grundlag for at postulere sådanne sammen-

hænge. Psykologiske årsagssammenhænge forbigås derimod, selv i tilfælde, hvor de er empirisk påvist, som fx den sammenhæng, der er påvist mellem forældreadfærd og forældrenes indbyrdes forhold og børns adfærdsproblemer (5, 6).

I børnepsykiatrien er man ikke blind for de risici, det kan medføre at diagnosticere på grundlag af et sådant system. Berthelsen (7) har således næsten besværgende udtalt, at man ikke bør nære frygt for en mekanistisk forarmelse af psykiatrien, og hævder, at den omstændighed, at ICD-10 kræver en omhyggelig deskriptiv fænomenologisk udredning, betyder et bedre grundlag for en efterfølgende ætiologisk vurdering af psykodynamiske, biologiske eller sociale faktorer. Imidlertid er den fænomenologiske udredning, det kræver at stille en diagnose på grundlag af ICD-10s symptomlister, i virkeligheden meget begrænset.

I praksis betragtes diagnosen ofte alene som tilstrækkeligt grundlag for at udløse bestemte former for behandling eller anden bistand, også af social eller skolemæssig art som fx økonomisk hjælp eller specialklasseplacering. Tilskyndelsen til at foretage yderligere udredning bliver derfor lille, da det kan føles som overflødig arbejde. Cantwell & Rutter (8) understreger udtrykkeligt det uheldige i at sammenkæde diagnoser entydigt med administrative foranstaltninger eller behandlingsmæssige tiltag, idet diagnosen kun beskriver en meget begrænset del af et barn. Ikke desto mindre er det præcis det, der ofte sker. De enkle diagnoser i disse systemer er tilsyneladende lette at forstå og håndtere også for lægmænd og administratorer, som ikke har mulighed for at gennemskue deres usikre videnskabelighed.

Opmærksomheden på symptomer (og den manglende opmærksomhed på fx det indrepsykiske liv og familieforholdene) fører naturligt til behandling med medikamentelle eller adfærdsregulerende metoder, der kan dæmpe symptomer. Diagnoserne er ganske uegnede som grundlag for behandling, der baseres på forståelse af indrepsykiske forhold, relationer mellem mennesker eller ubevidste fænomener.

Desværre har man inden for psykoanalysen været for lidt opmærksom på diagnostikkens styrende rolle og i lang tid negligeret klassifikationsproblemet; det klagede allerede Anna Freud over. Hun gjorde faktisk også noget ved det, idet hun udarbejdede sin diagnostiske profil (9). Den er i dag forældet og har i øvrigt været brugt i begrænset omfang, da den er meget omfattende at arbejde med. Men siden har der ikke været udarbejdet systematiske klassifikationssystemer for børn, som har vundet vid udbredelse. Det kan dels hænge sammen med en uvilje mod den objektiviserende forholdemåde, som er nødvendig, når man klassificerer, dels med en erkendelse af, at det er meget svært at rumme den menneskelige kompleksitet i enkle diagnoser. Uanset det forståelige heri bliver resultatet imidlertid, at man overlader pladsen til systemer med andre referencerammer. Og man har brug for at kunne diagnosticere, specielt for at kunne tage stilling til personlighedens overordnede struktur. Det er da også mit indtryk, at man i praksis ofte har foretaget en sådan skelnen. I den klassiske driftsteori har man fx skelnet mellem neuroserne og de narcissistiske eller psykotiske forstyrrelser, og blandt objektrelationsteoretikerne har man på tilsvarende vis skelnet mellem, om der overvejende har været tale om funktion i den paranoid-skizoide eller i den depressive position.

Et forholdsvis anvendeligt nyere psykoanalytisk klassifikationssystem er O. Kernbergs (10), hvis overordnede model med kategorisering af personligheden som psykotisk, borderline eller neurotisk/normal netop giver grundlag for en vurdering af personlighedens struktur. Kernbergs model er kun udarbejdet til voksne, men i praksis er den i overordnede træk meget anvendelig også til børn.

Jeg vil til slut give et par eksempler på de resultater, en børnediagnostik, baseret på ICD-10, kan føre til. De er konstrueret på grundlag af en lang række faktisk forekommende tilfælde.

Et barn i latensalderen henvises til børnepsykiater med en række symptomer, der består i angst, raserianfald og realitetsfordrejninger af en sådan styrke, at det diagnosticeres som skizofrent og hurtigt sættes i medikamentel behand-

ling. De familiemæssige forhold ofres i første omgang ikke stor interesse – barnets sygdom er jo erkendt og behandling iværksat. Da barnet imidlertid stadig er forpint, supplerer man med et psykoterapeutisk tilbud, som også inddrager forældrene. I løbet af ret kort tid opdager barnets (og forældrenes) terapeuter, at familien er svært patologisk, og at barnets angstfyldte forestillinger er meningsfulde og forståelige.

Et barn på knap to år henvises til en PPR-rådgivning med mistanke om gennemgribende udviklingsforstyrrelse. Det har dårlig øjenkontakt, er passivt og initiativløst, får indimellem raserianfald og har meget uudviklet sprog. I første omgang diagnosticeres barnet som atypisk autist. Familien er igen meget mangelfuldt undersøgt. Bl.a. ved hjælp af videoptagelser af samspillet mellem forældre og barn ses det imidlertid, da sagen tages på supervision, at barnet er ekstremt angst for sin mor, som er meget grænseoverskridende over for det. Da man går videre med udforskning af disse baner, finder man et svært forstyrret mor-barn-forhold og en mor, der selv har en betydelig personligheds-mæssig patologi.

Sådanne eksempler er overordentlig typiske. I dem og i mange tilsvarende sager finder man en utilstrækkelig udredning og undersøgelse af både barnets personlighed og familiens funktion og en hurtig iværksættelse af behandling på det ydre plan, i form af fx specialpædagogik eller medikamentel behandling.

Nogle vil måske indvende mod ovenstående, at man jo i disse tilfælde alligevel fandt ud af, at det var nødvendigt at interessere sig både for barnets indrepsykiske liv og for familiens funktion, og at det fortsat er almindelig praksis. Det er også delvis rigtigt. Men for det første sker det langtfra altid. Og for det andet – og det er det, jeg ønsker at understrege – sker det *på trods af* de officielle redskaber, vi er udstyret med og ikke på grund af dem. Det ubevidste er henvist til en uofficiel plads i systemerne, og anerkendelsen af dets betydning afhænger af forståelsen og ihærdigheden hos de mennesker, der sidder der, og af den udrustning, de får under deres uddannelse. Og det kan være svært

at argumentere for nødvendigheden af forståelsesmåder og arbejdsmåder, som er i modstrid med de officielle systemer.

De to spørgsmål, jeg kunne tænke mig at diskutere på grundlag af ovenstående, er:

- 1) Hvordan kan det være, det er sådan? Og
- 2) Hvad kan vi gøre ved det?

Litteratur

1. Wenar C. *Developmental psychopathology. From infancy through adulthood*. New York: Random House 1983.
2. Rutter M & Hersov L. (ed.) *Child and Adolescent Psychiatry*. Oxford: Blackwell 1994.
3. Boëthius SB & Berggren G. *Forskning om barn- och ungdomspsykoterapi*. Stockholm: Ericastiftelsen 2000.
4. Mortensen KV. Klinisk børnepsykologi – psykologiens forsømte barn. *Matrix* 2002; **19**: 169-184.
5. Sroufe LA. Relationships and Relationship Disturbances. I: Sameroff AJ & Emde RN (ed.) *Relationship Disturbances in Early Childhood*. New York: Basic Books 1989.
6. Mortensen KV. *Fra neuroser til relationsforstyrrelser*. København: Gyldendal 2001.
7. Bertelsen A. ICD-10, en ny psykiatri. *Månedsskrift for praktisk lægegering* 1997; **75**: 91-97.
8. Cantwell D & Rutter M. Classification: Conceptual issues and substantive findings. In: Rutter M & Hersov L (ed.) *Child and Adolescent Psychiatry*. Oxford: Blackwell 1994.

9. Freud A. *Normality and Pathology in Childhood. Assessments of Development*. London: Hogarth Press 1966.
10. Kernberg OF. A psychoanalytic theory of personality disorders. I: Clarkin JF & Lenzenweger MF (ed.) *Major Theories of Personality Disorder*. New York: The Guilford Press 1996.

BOGANMELDELSE

Matrix 2002; 3, s. 329-337

***Et værende og levende Noget.
Om C.G. Jungs To skrifter om analytisk psykologi.
Gyldendal 2001; pris 269 kr.***

Anmeldt af Ursula Kleinen

Med *To skrifter om analytisk psykologi* er der nu udkommet et hovedværk af C.G. Jung om hans analytiske psykologi i en fornyet dansk oversættelse ved Lene Byrith og Preben Grønkjær, der gør tilgangen noget lettere end den oversættelse, som Mogens Boisen udgav for ca. 40 år siden.

Dette værk af Jung er en meget anbefalelsesværdig klassiker. Den ridser ikke kun et helhedsbillede af Jungs psykologi om det ubevidste op, men den forholder sig i sagens natur også til væsentlige kendsgerninger om den menneskelige psyke og dens eksistens i det hele taget. Den tager stilling til fundamentale spørgsmål om den enkeltes ansvar over for kollektivet, og den er dybt personlig. I dag, næsten et århundrede efter, at bogens første tekst udkom i sin oprindelige form, virker teksterne originale og overraskende både i form og indhold. Det er jo i øvrigt denne type kvalitet i en tekst, som mindst en gang i løbet af et århundrede gør det nødvendigt at tilvejebringe en ny oversættelse, der kan få hidtil usete nuancer i teksten frem, en kvalitet, der beror på, at forfatteren prøvede at finde sit eget sprog i forhold til de fænomener, han blev konfronteret med, da han gik i dialog med sig selv.

Følelsesstandpunktet

Skriftets forfatter viser sig med hvert skridt, han foretager som søgende, der beslutsomt ikke følger den udtrampede kollektive sti – dog ikke uden først nøje at have studeret denne, »henvist til det blotte håb og med åbne øjne som den, der er bevidst om sin ensomhed og dens afgrundes farer« (§127)¹. For Jung involverer det at beskæftige sig videnskabeligt med individets psykologi også at tage hensyn til »følelsesstandpunktet« inklusive forfatterens eget, og ud over det til noget som med et gammeldags tysk ord betegnes som Weltanschauung. Den læser, som er parat til at inlade sig på en tekst, der beretter om, hvad forfatteren har fundet undervejs i sin lidenskabelige dialog med sine patienters og sin egen psyke, kan i dialogen med selve teksten finde inspiration og vejmarkeringer til at færdes i den personlige og den kollektive psykes landskaber. Og han/hun vil ikke kunne unddrage sig den dialog, som han/hun givetvis vil komme i med sin egen psyke. Sidstnævnte gør teksten, som er velskrevet (og godt oversat), spændende og samtidigt svær at læse, da den for de fleste læsere ikke kan undgå at stille egen selvopfattelse og vedtagne holdninger, også m.h.t. hvad videnskabelighed er, konstant på prøve. For at lade det være sagt med det samme: for anmelderens vedkommende gælder det i første omgang det psykiske portræt af kvindekønnet, som Jung prøver sig med. Og her er det måske ikke så meget læserens selvopfattelse, som der er noget i vejen med som forfatterens arrogance. Der kan kun håbes på, at glemslens nådige slør efterhånden vil sænke sig over denne omgang tidsbundet vrøvl.

Psykologi og politik

Det første skrift »Om det ubevidstes psykologi«, som baserer sig på en tidlig artikel fra 1912, antyder hans forestående brud med Freud ved den afgrænsning, han foretager til Freuds og Adlers teori, som han dog ikke afviser, men udvider med sit eget syn på psyken og terapien. Teksten blev så omarbejdet i

---

1 § + tallene i parentes henviser til de ens nummererede afsnit i den danske, tyske og engelske udgave.

1916, dvs. under 1. verdenskrig, og var absolut også politisk ment. Dem, der under læsningen ikke helt er opmærksom på årstallene under Jungs forord til de to første oplæg, kan lige så godt tro, at de er møntet på 2. verdenskrig eller for den sags skyld på en af de p.t. foregående krige – ingen nævnt ingen glemt: »De psykologiske processer, som ledsager den krig, der foregår for øjeblikket – først og fremmest den ufattelige desorientering af den almindelige dømmekraft, den gensidige bagvaskelse, det ufattelige ødelæggelsesraseri, den fantastiske strøm af løgne og menneskenes manglende evne til at sætte en stopper for den blodige dæmon – er bedre egnet end noget som helst andet til for alvor at henlede det tænkende menneskes opmærksomhed på det kaotiske ubevidste, der slumrer uroligt under bevidsthedens ordnede verden.« (forord, s. 13). Der er psykologi i politikken og dermed handler psykologi også om moral og ansvar, en holdning, som lyser hele vejen gennem teksterne i denne bog.

Den ubevidste sjæls forvandlingsproces

Også det andet skrift: *Relationerne mellem Jeget og det ubevidste* stammer oprindeligt fra 1916, men fik sin endelige form i 1934, og mens det første skrift hovedsagelig præsenterer Jungs nye teori om det ubevidste i forhold til psykoanalysen, så går forfatteren her et skridt videre i sit forsøg på at nærme sig »'le drame intérieur', den ubevidste sjæls forvandlingsproces og – i det mindste i hovedtræk – at beskrive den.« (s. 131). Dem, der vil stifte bekendtskab med Jungs psykologi, for slet ikke at nævne dem, der kun kender den gennem en af de talrige introduktioner og populariseringsforsøg – både de velmenende og de afvisende – kan kun anbefales at undgå disse og koncentrere sig om originalteksten. Der er en verden til forskel. Jung taber aldrig en væsentlig kendsgerning af syne, nemlig at begreber er tilnærmelser, og at mennesket og dens psyke til syvende og sidst altid forbliver en gåde. En del diagnoser og psykopatologiske fænomener, Jung beskriver i denne tekst om end med en anden terminologi, f.eks. narcissistisk forstyrrelse, borderline-personlighed, projektiv identifikation, kan her nyvurderes under en helt anden teoretisk vinkel end den selvpsykologien, objektrelationsteori eller andre psykodynamiske teorier tilby-

der. Det, som Jung har at sige om den menneskelige evne for empati, er selvfølgelig også en væsentlig faktor i hvilken som helst psykologisk teori: »Det overvældende flertal af mennesker er helt ude af stand til individuelt at sætte sig ind i sjælen hos et andet menneske. Dette er oven i købet en ganske sjælden kunst, der ikke engang rækker særlig langt. Selv det menneske, som vi mener at kende allerbedst, og som selv bekræfter over for os, at vi forstår det helt til bunds, er i grunden *fremmed* for os. Det er *anderledes*. Og det yderste og bedste, som vi formår at gøre, er i det mindste at ane dette Andet, at agte det, og at vogte os for den voldelige stupiditet at ville tyde det.« (§ 363). At Jungs metode at beskrive fænomener på har berøringspunkter og paralleller til andre teoridannelser og kunne berige dem, beviser en række teoretiske afhandlinger, der i de senere år har prøvet at slå bro over de kløfter, der har åbnet sig, siden Jung i begyndelsen af det forrige århundrede offentliggjorde sine første artikler. Der skal dog bemærkes, at brobygningens vanskelige ekvilibristiske kunst hidtil kun har manifesteret sig på den jungianske bred, hvad der giver et vist fingerpeg om, hvor der bor de mest bevægelige ånder.²

Jungs menneskebillede

Anmelderen vil ikke ved et uddybende indholdsresume afholde læseren fra selv at gribe til bogen og konfrontere sig med de erfaringer og ideer, som Jung formulerer her, vel vidende at han når frem til postulater, som han nok står inde for, men ikke kan levere videnskabelige beviser for, og som han ikke regner med, at mange vil kunne genkende eller også vil synes var ret fremmedartede (jf. § 406). Og det er unægtelig spændende at følge tankevirksomheden af en forfatter, der modigt nægter at inklade sig på imitationer.

---

2. For at nævne to eksempler:

Jacoby, Mario: Individuation and narcissism. London, Routledge, 1990.

Thygesen, Bente: Om de mulige forbindelser mellem Jungs analytiske psykologi og objektrelationsteori. Psyke & Logos, 2000, 21, 2, p. 513-541.

Jeg vil derfor nøjes med nogle bemærkninger om det menneskebillede, der tegner sig igennem teksten og danner baggrund for Jungs teorier.

For Jung er psyken et selvregulerende princip, som bygger sig op gennem modsætninger. Her overtager han Heraklits begreb *enantiodromi*, modsætningernes regulerende funktion. Nogle af de vigtigste modsætninger er den

- mellem ekstraversion og introversion som indstillingstyper af det bevidste jeg,
- mellem den bevidste og den ubevidste del af psyken,
- mellem jeget som centrum af den bevidste del og selvet som centrum af psyken (og kroppen) som helhed,
- mellem den del af personligheden, der orienterer sig mod den sociale verden (*persona*), og den, der orienterer sig indad mod det ubevidste (*animus/ anima*), hvilket sker igennem en anden modsætning, nemlig
- den mellem de modsatkønnede andele i personligheden.

Bevidstheden kontra det ubevidste er vel det modsætningspar, som udgør dynamikken i hans opfattelse af psyken. Når individet er ude af stand til at forene sine ubevidste tendenser med sine bevidste, kan det blive sygt af en neurotisk lidelse. For neurose betyder at være i splid med sig selv. Meget kort sagt ligger menneskets selvudvikling, af Jung betegnet som *individuation*, i en konstant udveksling mellem det ubevidste og bevidstheden – det er selvfølgelig også her, den psykoterapeutiske tilgang ligger. Et andet modsætningsforhold består mellem den personlige, individuelle psyke og de kollektive værdier, kulturen i samfundet. Jung går også ud fra, at den menneskelige psyke har en indbygget viden om moral – som dog først i et givent samfund, i en given kultur, finder sin konkrete udformning og anvendelse, som – beklagelig nok – har sine grænser i forhold til fremmede kulturer.

Som det fremgår af ovennævnte citat (§ 363), ser Jung mennesket hovedsageligt under aspektet forskellighed, en forskellighed, som for mange er skræm-

mende at forholde sig til, hvorfor de kæmper mellem trangen til at følge den kollektive malstrøm og tilpasse sig lydefrit samfundets normer og krav og muligheden for at konfrontere sig med de indre psykiske behov, dvs. at søge deres egen individualitet. Jung skelner her mellem værdiløse og værdifulde mennesker, hvad der kunne pege på en elitær udemokratisk holdning, men ikke desto mindre er udtryk for, at han tager højde for kendsgerningen, at mennesker sagtens kan leve livet i en ubevidst og ren materialistisk indstilling, tilpasset de gængse kollektive normer. Som han siger: »Mennesket har en evne, der til kollektive formål er den allermest nyttige og for individuationen den allermest skadelige, nemlig *efterligningen*.« (§ 242). Men for mange er trods alle forsøg tilpasningen ikke mulig, og det er dem, der havner i en indre modsætning, som producerer neurotiske symptomer, og på den måde er tvunget til selvudvikling. Selvfølgelig findes der nogle, som helt af sig selv følger deres egen indre trang til individuation. Jung følger unægtelig ikke janteloven, som jo beror på et for-svar imod tanken, at der er forskel blandt folk.

Det ubevidste

Jungs syn på disse forskelle hænger vel også sammen med, at han synes, det er mest interessant der, hvor der sker forandringer, og disse forandringer har, mener han, deres grobund i det ubevidste, som han beskriver som en principiel udtømmelig kilde af oplevelses- og erfaringsmuligheder. Det indeholder det glemte og fortrængte, men oprindelig bevidste materiale, også betegnet som skyggen, hvis bevidstgørelse er en væsentlig forudsætning for helbredelsen af neurosen, en bevidstgørelse som i terapien bl.a. sker gennem overføringen af forældrekomplekserne på analytikeren. Det indeholder dog også det kollektive ubevidste, et begreb, som er kernestykket i Jungs psykologi, og som betegner »nedarvede muligheder for menneskelig forestilling« (§ 75). I kraft af en kolossal viden om menneskehedens myter, sagn, religiøse dogmer og riter samt kunstneriske frembringelser, der på tværs gennem tiderne og regionerne indeholder fælles træk, nåede Jung til den opfattelse, at ethvert menneske gennem det kollektive ubevidste er forbundet med denne skat af symbolsk materiale. Jung peger her på en dimension af den enkeltes indre

muligheder, som rækker ud over de personlige oplevelser og sætter individet i forbindelse med menneskehedens store potentiale af erfaringer og historier. En bevidstgørelse af dette kollektive materiale kan føre til en syntese mellem modsatte tendenser i psyken og dermed en større helhed i personligheden. Formålet med at indlade sig på det kollektive ubevidste er m.a.o. en større selvrealisering. Individuationen er i første omgang en befrielse fra en overdreven klamren sig fast til personaen eller for at bruge Winnicotts udtryk: det falke selv – dvs. fra en ekstrem tilpasning i forhold til omverdenen og indrepsykisk fra at blive domineret af ubevidste billeder.

Individuationsprocessen

Et menneske, som indlader sig på sin individuationsproces, konfronteres i første omgang med sine fortrængninger og møder der bl.a. sine forældremagoer. Efterhånden som processen skrider frem, dukker der i drømme og fantasi materiale op, som stammer fra det kollektive ubevidste. Faderbilledet f.eks. kan forvandle sig til billedet af en gud, en viis gammel mand eller endda til et gevaldigt naturfænomen. Jung udviklede også en metode, med hvilken der skulle ske en assimilation af det ubevidste, som han kaldte aktiv imagination. Denne assimilationsproces skulle man af gode grunde dog omgås meget varsomt med og slet ikke forcere på nogen måde, for med et svagt udviklet jeg er der fare for at bevidstheden kan bukke under for de kollektive billeder, og en latent psykose kan bryde ud.

Mana-personligheden

Det kollektive ubevidste indeholder på godt og ondt personlighedens kreative muligheder, og en kritisk bevidst kontakt med dens righoldige billedverden kan betyde en udvidelse af ens indre verden, idet den præsenterer en opfattelsesmåde, som er komplementær til den rationelle tænkning. Og forandringen af indre indstillinger er som bekendt en forudsætning for at kunne justere og forandre sin adfærd og sine handlemuligheder i den ydre verden. På den måde kan den, der drevet af erkendelsestrang eller også af indre nødvendighed konfronteres sig med de kollektive billeder, nå et godt stykke ind i centret af psy-

ken, som Jung kaldte Selvet. Her holder Jungs teori, som han selv bemærker, mere eller mindre op med at have med terapi at gøre. Nogle steder virker det også snarere, som om han prøver at formulere erfaringer, han gjorde med sin egen psyke. Han beskriver i den sammenhæng et billede fra det kollektive ubevidste, som han kalder Mana-personligheden. Den dukker op i fantasier og drømme, der produceres i et fremskredent stadie af individuationsprocessen, når større dele af det personlige ubevidste vidtgående er integreret, og det indre råderum har udvidet sig et stykke. Mana-personligheden optræder hos en mand i skikkelse af en mægtig mand, en stor helt, en helgen eller medicinmand, kort sagt en figur, som er i besiddelse af mana, en stor psykisk kraft. Det er altid en figur af samme køn, hos en kvinde er det den store moder i den en eller anden udformning, måske den store elskende eller en viis kvinde eller seerske. I det omfang som den pågældende identificerer sig med den figur, lider han eller hun af en psykisk inflation, en oppustet selvopfattelse. Men individuationen handler ikke om at tillægge sig selv eller evt. en beundret guru overordentlige egenskaber, bilde sig ind, man ejede Übermensch-kvaliteter, men at tage chancen og konfrontere sig endnu engang med sine forældrekomplekser, mens man sørger for at blive med begge ben på jorden. Når det er sagt, så kan der dog heller ikke kommes uden om, at nok ikke enhver og måske kun ganske få vil nå frem til disse indre billeder. For selv om Jung ikke direkte formulerer nogle indskrænkninger i forhold til, hvem der egner sig til individuation, så lægger han da heller ikke skjul på sin opfattelse, at det her drejer sig om en udvikling, som ikke enhver ønsker eller formår at kaste sig ud i, en holdning, han dækker med bibelcitaten: »Mange er kaldet, men få er udvalgt« (§ 401). Det er ikke til at komme uden om, at den, der har betrådt individuationens vej skal forholde sig »til det faktum, at vi på den ene side har lært mere end andre og på den anden side vil noget mere end andre« (§ 396). Ja, en elitær tankegang mod al jantelovgivning, som ifølge Jung, der kendte til fænomenet, om end under andet navn (jf. § 222), ikke er andet end fortrængningen af et pænt stort magtkompleks – ja, men på den anden side også en holdning, der siger, at der følger ansvar med viden, især ansvar over for de ellers snildt fortrængte og projicerede negative psykiske energier, som fører til

den konstante strøm af voldelige konflikter i verden. Som afslutning vil jeg citere forfatterens egne ord, med hvilke han formulerer målet med individuationen og bevidstgørelsen af Mana-personlighedens indhold: »På den måde fører opløsningen af mana-personligheden ved hjælp af bevidstgørelsen af dens indhold os på en naturlig måde tilbage til os selv som et værende og levende Noget, der er spændt inde mellem to verdensbilleder og disses kræfter, som man kun aner dunkelt, men fornemmer desto tydeligere. Dette »Noget« er os fremmed og alligevel så nær, helt os selv og alligevel ikke genkendeligt for os, et virtuelt centrum af en sådan hemmelighedsfuld konstitution, at det kan kræve alt, slægtskab med dyr og med guder, med krystaller og stjerner, uden at hensætte os i forundring, ja, uden at vække vores misbilligelse. Dette Noget kræver faktisk alt dette, og vi har intet i hænde, som vi med rimelighed kan sætte op imod dette krav, ja, det er oven i købet helbredende at høre denne stemme.« (§ 398).

ABSTRACTS

Matrix 2002; 3, s. 338-339

Jørgen Bech-Jensen, Lone Frølund, Jan Nielsen, John Vitger: Form vs. Content, Matrix 2002; 3, s. 225-245

This article aims to illuminate the thesis that important unconscious elements in psychotherapeutic interaction are at times expressed more vigorously in the form of communication than in the content.

In the introductory section, form is discussed as an expression of the interactional structure and in that way as a bearer of unconscious communication parallel to the linguistic content. A clinical illustration demonstrates how the form of interaction, to a considerable degree, supplements the linguistic content and specifically sheds light on unconscious aspects of the transference.

In the second section, the theme is illustrated on the basis of a psycho-therapeutic encounter characterized by a strong interactional pressure. This pressure and the intensity of the relational form will be shown to constitute vital aspects in the therapeutic dialogue and are thereby significant points of focus for the therapist's interest and interventions.

The third section takes its origin in the concept of the pre-reflective unconscious, and it is argued that the linguistic content first achieves meaning and significance through its form. A distinction is made between four different aspects of form. Founded on research in developmental psychology, the semantic (content) and the procedural (form) organizing principle are described as a figure/ground relationship in all communication. Central to the communicative potential of form is its emotional aspect as depicted through Stern's concept of vitality affects.

In the fourth and closing section, the interaction between form and content is taken up again and the dialectical principle will be emphasized as central to therapeutic thinking and intervention. Through a discussion of the suitability of dialectical thinking as a means of perceiving and working through the field of tension between form and content, the central point of the article will be underscored; that is, there often exists an unexploited therapeutic potential in the very way the therapeutic material is communicated.

Vibeke Vedel: The unconscious in Jungian psychology, *Matrix 2002*; 3, s. 247-262.

That part of the unconscious which Jung named the collective unconscious is described as are also the Jungian concepts of archetype and complex. These are connected to the object-relation theories and the attachment theories. An example is provided of the archetypal dynamics in therapy based on the author's practice. Also phenomena of synchronicity are described in theory and practice. Finally, Jung's view of the creative and healing aspects of the unconscious is presented. A vignette from the author's praxis is presented. The role of the unconscious in the therapeutic relation is discussed.

Bente Thygesen & Søren Aagaard: The social and collective unconscious in groupanalytical perspective, *Matrix 2002*; 3, s. 263-294.

In groups, several and varying types of unconscious processes are at work. This article treats the conceptualisation of the unconscious in classical group analysis, i.e. Foulkes' theorising as regards the notion of matrix and levels of communication including the primordial level, as well as Bion's accounts of basic assumption phenomena and the proto-mental system. Subsequently, the 'social unconscious' and the 'collective unconscious' are described and discussed. The theoretical constructs pertain especially to the unconscious in relations and modes of relating, as well as in the ensuing dynamic configurations. It is in the charged field between personal, social, and collective unconscious processes and the emerging awareness of their shared dynamics that one finds the most important aspects of the therapeutic potential of the group. The descriptive and theoretical accounts are illustrated with three examples.

Else M. Holmberg: Childrens playing – a bridge between phantasy and extern reality. *Matrix 2002*; 3, s. 295-318.

Playing is considered to represent a "bridge" between unconscious fantasy, pre-consciousness and extern reality. The aim of the paper is to discuss: 1) Symbolic and representative play in normal development and theoretical views on the importance of playing. 2) Play as a medium in psychotherapy with children. This second part of the paper discusses the conditions to be fulfilled in order that symbol formation may develop as well as the possibility that psychoanalytic psychotherapy may have to facilitate such development.

References will be given to D. Winnicott, M. Klein, H. Segal and others, and vignettes will illustrate the theoretical presentations and reflections.

FORFATTERLISTE

JØRGEN BECH-JESSEN, cand. psych., Sexologisk klinik, Rigshospitalet.

LONE FRØLUND, cand. psych., privatpraktiserende psykolog, Læge- og Psykologhuset.

JAN NIELSEN, cand. psych., adjunkt i klinisk psykologi, Institut for Psykologi, Københavns Universitet.

JOHN VITGER, speciallæge i psykiatri, psykoanalytiker (medl.af IPA), psykiater, privat praksis og Københavns Universitet Amager, institut for psykologi (deltid)

VIBEKE VEDEL, jungiansk analytiker, mag.scient. i antropologi, privat praksis.

BENTE THYGESSEN, cand.psych, gruppeanalytiker (medl. IGA), psykoanalytiker (medl. DPAS), klinisk psykolog, privat praksis.

SØREN AAGAARD, cand.psych, gruppeanalytiker (medl. IGA), jungiansk analytiker (medl. IAAP), klinisk psykolog, privat praksis.

ELSE M. HOLMBERG, cand.psych., aut. psykolog og supervisor i psykoterapi, København.

KAREN VIBEKE MORTENSEN, cand. psych., dr. pæd., adj. professor. Psykoterapeutisk Klinik.

URSULA KLEINEN, cand.mag. og diplom ved C.G. Jung Institut i Zürich. Jungiansk analytiker, IAAP, privat praksis.